

Міністерство освіти і науки України
Національний університет “Києво-Могилянська академія”
Факультет гуманітарних наук
Кафедра історії

Магістерська робота

Освітній рівень – магістр

на тему: «ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ
НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х РР.)»

Виконав: студент 2-го року навчання,
спеціальності: 032 «Історія та археологія»

Освітньо-наукової програми «Історія»

Ситник Олександр Олегович

Науковий керівник: Бажан Олег Григорович,
кандидат історичних наук, доцент

Рецензент: Подкур Роман Юрійович,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник

Магістерська робота

захищена з оцінкою _____

Секретар ЕК _____

“ _____ ” _____ 2024 р.

Київ – 2024

Декларація академічної доброчесності

студента НаУКМА

Я, Ситник Олександр Олегович, студент 2 року навчання факультету гуманітарних наук, спеціальності: 032 “Історія та археологія” адреса електронної пошти: oleksandr.sytnyk@ukma.edu.ua підтверджую, що написана мною кваліфікаційна/магістерська робота на тему «Діяльність радянських органів державної безпеки на західноукраїнських землях (друга половина 1940-х рр.)» відповідає вимогам академічної доброчесності та не містить порушень, передбачених пунктами 3.1.1- 3.1.6 Положення про академічну доброчесність здобувачів НаУКМА від 07.03.2018 року, зі змістом якого ознайомена;

- підтверджую, що надана мною електронна версія роботи є остаточною і готовою до перевірки;

- згодна на перевірку моєї роботи на відповідність критеріям академічної доброчесності, у будь-який спосіб, у тому числі порівняння змісту роботи та формування звіту подібності за допомогою електронної системи Unicheck.

- даю згоду на архівування моєї роботи в репозитаріях та базах даних університету для порівняння цієї та майбутніх робіт.

22.05.2024 р.

Ситник О.О.

АНОТАЦІЯ
магістерської роботи

Тема: «Діяльність радянських органів державної безпеки на західноукраїнських землях (друга половина 1940-х рр.)».

Автор: студент 2-го року навчання другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності «Історія та археологія» освітньо-наукової програми «Історія».

Науковий керівник: Бажан Олег Григорович, кандидат історичних наук, доцент.

Захищена: « ____ » _____ 2024 р.

Короткий зміст роботи: В магістерській роботі розглянуто технологію формування радянських органів державної безпеки на території західних областей України в 1944-1946 роках. Проаналізовано структурно-функціональну побудову апарату НКДБ УРСР, обласного управління НКДБ, міського відділу НКДБ. Висвітлено причини та характер структурно-функціональних змін в системі радянських репресивних органів.

Досліджено джерела комплектування, динаміку зміни штатної чисельності, охарактеризовано керівний та особовий склад обласних управлінь НКДБ. Наведено приклади зловживань та порушень законності співробітниками органів державної безпеки.

Проаналізовано основні завдання, які були вирішені органами НКДБ в період їх становлення та зміцнення на території західних областей України: агентурно-оперативне забезпечення приєднання Закарпаття, проведення виборів до Верховної Ради СРСР в лютому 1946 року, ліквідації Української греко-католицької церкви.

ЗМІСТ

ВСТУП	2
Розділ 1. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ОРГАНІВ НКДБ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ	9
1.1. Присутність радянських органів державної безпеки на західноукраїнських землях до створення управлінь НКДБ.....	9
1.2. Розгортання територіальної мережі органів НКДБ (структура, штатна побудова)	14
1.3. Структурно-функціональні зміни в системі радянських репресивних органів у 1944-1946 роках	21
Розділ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА КАДРОВОГО СКЛАДУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ.....	27
2.1. Механізм комплектування органів державної безпеки західних областей України.....	27
2.2. Соціально-професійна характеристика кадрів НКДБ УРСР	31
2.3. Зловживання та порушення законності в органах державної безпеки західних областей України.	36
2.4. Керівний склад органів державної безпеки.....	40
Розділ 3. РОЛЬ І МІСЦЕ ОРГАНІВ НКДБ В УТВЕРДЖЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	47
3.1. Втручання органів державної безпеки у проведенні виборів до Верховної Ради СРСР	47
3.2. Заходи щодо ліквідації Української греко-католицької церкви ...	52
3.3. Оперативні заходи з підготовки «добровільного» приєднання Закарпаття до СРСР	56
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	64
ДОДАТКИ.....	70

ВСТУП

Жителям західних областей України за період Другої світової війни довелося тричі відчувати на власній долі процес встановлення окупаційних режимів.

Двічі, у 1939 та у 1944 році, свою владу встановлював більшовицький Радянський Союз, у 1941 році – нацистська Німеччина. Кожного разу цей процес відбувався за своїми правилами і не був схожим на попередні. Насамперед, це пов'язане з особливими умовами, в яких протягом тривалого історичного періоду відбувався розвиток західноукраїнських земель, що, в свою чергу, зумовило наявність організованого громадянського суспільства на цих територіях.

Робота присвячена дослідженню подій встановлення радянської окупаційної влади у 1944-1945 роках. Слід зазначити, що тривалий час події встановлення радянської влади в західних областях України українські (і не тільки) історики дипломатично називали «радянізацією», уникаючи терміну «окупація». Але, після початку широкомасштабної війни російської федерації проти України, коли остаточно стали зрозумілі загарбницькі та знищувальні для української нації наміри російського уряду, цей історичний період України все частіше називають радянською окупацією.

Радянська влада, будучи тоталітарною, не могла допустити будь-якого довільного розвитку подій на території західних областей України після вигнання нацистів. Крім того, ця влада мала усі передумови для ефективного встановлення окупаційного режиму, серед яких – наявність ідеологічно спрямованого командно-адміністративного апарату та репресивно-каральних силових органів.

Дослідження організаційної структури, технології формування, якісних характеристик кадрового складу, джерел комплектування й інших сутнісних характеристик органів державної безпеки УРСР 1944-1946 років має наукове значення з точки зору поглиблення знань про один з важливих етапів історії України.

Актуальність роботи зумовлена відсутністю досліджень, які дають комплексну характеристику технології формування органів державної безпеки західних областей України, висвітлюють особливості їх структурно-функціональної побудови та характеризують кадровий склад.

Починаючи з 2015 року в українському суспільстві обговорюються шляхи відновлення конституційного ладу України на тимчасово окупованих територіях. Створене в 2020 році Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України займається переважно гуманітарними проблемами. Основний акцент у рамках обговорення питання повернення окупованих територій приділяється демонстрації позитивних змін, які відбулися в державі, та переваг європейського вектору розвитку. Важлива роль у виконанні завдань з відновлення і підтримання конституційного ладу на територіях України, звільнених з-під російської окупації, має бути відведена органам сектору безпеки та правоохоронним органами України.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що уроки з історії розгортання, комплектування, функціонування мережі територіальних органів державної безпеки на західноукраїнських землях дозволять критично поглянути на діяльність сучасних українських органів безпеки: їх завдання та функції, компетентність і професіоналізм кадрового складу, зробити висновки щодо напрямків їх реформування.

Метою дослідження є реконструкція технології розгортання та функціонування мережі територіальних органів НКДБ в західних областях України в 1944-1945 роках, через взаємозв'язок організаційної структури, персоналій керівного складу та завдань, які вирішувалися.

Досягнення цієї мети потребує розв'язування таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати організаційну структуру апарату та територіальних органів НКДБ;

- виділити особливості технології розгортання мережі територіальних органів державної безпеки західних областей України;
- показати основні способи комплектування органів НКДБ;
- охарактеризувати керівний та особовий склад органів державної безпеки західних областей;
- висвітлити роль і місце органів НКДБ в утвердженні радянської влади на західноукраїнських землях;
- проаналізувати основні завдання, які стояли перед органами НКДБ західних областей України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, пов'язані із становленням і розвитком системи органів НКДБ УРСР на території західних областей України у 1944-1946 роках.

Предметом дослідження є структурна побудова, кадровий склад та зміст діяльності органів НКДБ УРСР на західноукраїнських теренах у 1944-1946 роках.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють два роки. Нижня межа – лютий 1944 року, відповідає приходу радянських органів державної безпеки на територію Рівненської та Волинської областей. Верхня межа – весна 1946 року, визначна стартом докорінної реорганізації органів державної безпеки, яка почалася в березні перейменуванням НКДБ в МДБ і завершилась в травні 1946 р. затвердженням нової структури і завдань Міністерства державної безпеки. Також верхня хронологічна межа співпадає з успішним завершенням органами державної безпеки УРСР стратегічних «спецоперацій», які полягали у створенні умов для: приєднання Закарпаття до СРСР (22 січня 1946 року), проведення виборів до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 року), проведення «Львівського собору» УГКЦ (7-10 березня 1946 року).

Методологічна база дослідження базується на загальнонаукових принципах аналізу та синтезу, критичного аналізу та підході до джерел

Географічні межі включають в себе територію західних областей УРСР (Львівська, Тернопільська, Дрогобицька, Станіславська, Рівненська, Волинська, Чернівецька та Закарпатська).

Стан наукової розробки проблеми.

Дослідження історії встановлення радянської влади в західних областях України є перспективною темою. Історія цього регіону відрізняється від інших територій СРСР, оскільки це була, як її окреслив Тімоті Снайдер, зона «подвійної окупації». Настрої місцевого населення в Західній Україні, Західній Білорусі і країнах Балтії суттєво відрізнялися від загальних настроїв населення в інших регіонах СРСР.

Майже всі наявні на цей час дослідження об'єднує певний недолік, який полягає в тому, що прихід Червоної армії на терени західних областей України в 1944 році більшість дослідників називають «звільненням», що відразу накладає певний ореол благодіяння. Для сучасного українського читача таке формулювання неприйнятне, внаслідок що стало зрозумілим, що тогочасний прихід Червоної армії був окупацією.

Характеристика джерел, огляд літератури.

Науковий доробок українських дослідників про ситуацію в західних областях України на завершальному періоді Другої світової війни є досить ґрунтовним. При цьому основний масив робіт присвячений вивченню національно-визвольної боротьби українців, пік піднесення якої припадає на 1944-1946 роки. В таких роботах, як правило, висвітлюються питання структури репресивно-каральних органів та їх діяльність, спрямована на боротьбу з УПА та українським запіллям. Історію і діяльність радянських карально-репресивних органів одним із перших дослідив Іван Білас у монографії «Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз»¹.

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох кн. Книга перша. Київ: Либідь, 1994. 432 с.

В умовах пануючого в СРСР тоталітарного ладу всі органи державної влади, у тому числі і силові відомства, де-факто керувалися через партійні структури ВКП(б) та КП(б)У. Зважаючи на це, корисними для розкриття теми дослідження є роботи, присвячені формуванню та функціонуванню партійно-радянської номенклатури, джерел, критеріїв та принципів відбору посадовців західноукраїнських областей Радянської України у період пізнього сталінізму. Вагомим доробком українських дослідників в цій царині є роботи Петра Киридона, Василя Гулая, Оксани Докаш, Тамари Першиної та Галини Стародубець.

В монографії Галини Стародубець здійснено аналіз процесу формування та функціонування партійно-радянської номенклатури в регіональному розрізі, особлива увага акцентується на джерелах, критеріях та принципах відбору високопосадовців західноукраїнських областей, подано типологічний портрет такого керівника. Тамара Першина також висвітлювала питання формування управлінського апарату в західних областях України в 1944-1948 рр.

В статті Василя Гулая охарактеризовано кадрову політику радянсько-більшовицького режиму в західних областях України, спрямовану на форсовану інтеграцію регіону у радянську політичну систему.

Вагоме значення для повноти нашого дослідження мали праці зарубіжних і українських науковців присвячені формуванню та розвитку структурно-функціональної побудови органів державної безпеки СРСР, їх комплектуванню, а також історико-біографічні праці, які розкривають персоналії керівного складу репресивно-каральних органів в західних областях України. Ці питання висвітлені в роботах В. Золотарьова, О. Бажана, А. Жив'юка, В. Ільницького, О. Кокуріна, М. Петрова, К. Скоркіна, М. Серякова, А. Колпакіді, О. Хлобустова, В. Окіпнюка, В. Пристайка, В. Чиснікова, Ю. Шаповала, Л. Шваб.

Біографії керівників органів державної безпеки України досліджували у українські історики В. Пристайко, В. Золотарьов, Ю. Шаповал. Для нашої

роботи особливо корисною є праця Р. Подкура про службових шлях очільника різних обласних управлінь НКДБ В. Майструка.

Великий інтерес становлять науково-кваліфікаційні роботи. Насамперед це дисертації Володимира Окіпнюка (НА СБУ, ДДУВС 2020 р.), Оксани Пристайко (НАВС, 2021 р.), Алли Думанівської (НУ «Львівська політехніка», 2021 р.), Андрія Трухана (ЛДУВС 2011 р.), які являють собою історико-правові дослідження періоду 1944-1953 років. В дисертації В. Окіпнюка розкрита тема ролі НКДБ у відновленні радянської влади на території західних областей України, О. Пристайко розкриває роль НКВС. Сучасну історіографію створення та діяльності розвідки і контррозвідки радянської України дослідив Олександр Лісов.

Корисним джерелом став науково-документальний журнал «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ» в якому, на підставі архівних джерел, Д. Веденєєв висвітлив діяльність 1 та 4 управлінь НКДБ УРСР, В. Литвиненко і В. Огороднік дослідили структуру і завдання відділів військової цензури та перлюстрації кореспонденції, А. Жив'юк, проаналізував кількісно-якісні характеристики, що стосуються керівників управлінь НКВД–НКГБ західних областей УРСР, а також оприлюднили цікаві матеріали про діяльність радянських органів держбезпеки О. Бажан², В. Золотарьов³, В. Окіпнюк, Р. Подкур.

Серед архівних джерел в нагоді для нашого дослідження стали матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки. Зокрема, фонд 1 (документи Центрального комітету Комуністичної партії України), опис 23 (документи загального відділу (особливий сектор) ЦК КПУ (секретна частина) 1941-1946), який містить звіти і довідки відділу кадрів НКДБ УРСР, листування та доповідні записки, які стосувалися кадрів органів державної безпеки.

² Бажан О. Куркульська операція НКВС СРСР 1937-1938 рр.; Бажан О. «Національні» операції НКВС; Бажан О.; Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ на Київщині

³ Золотарьов В. Смертні вироби у період Великого терору

Структура дослідження відповідає завданням і меті та складається зі вступу, трьох розділів та десяти підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та чотирьох додатків.

Загальний обсяг роботи – 76 сторінок.

Розділ 1. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ОРГАНІВ НКДБ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ

1.1. Присутність радянських органів державної безпеки на західноукраїнських землях до створення управлінь НКДБ

Нищівна поразка німецьких військ в Курській битві і подальші успішні дії Червоної армії надали підстави вищому радянському керівництву зайнятися питаннями підготовки рішень спрямованих на відновлення більшовицько-радянської влади на території України. Запорукою успішності відновлення радянської влади була присутність на західноукраїнських землях радянських партизанських загонів, якими керував УШПР та оперативних груп радянських органів державної безпеки, якими керувало 4 управління НКДБ УРСР.

Протягом 1943 року 4 управління НКДБ створило шість зафронтових оперативних груп, які мали умовні назви: «За Батьківщину», «Дружба», «Переможці», «Розгром», «Волинці», «Унітарці». Одним з пріоритетних завдань зазначених груп було агентурно-оперативна робота в середовищі населення західноукраїнських земель, підпілля ОУН і загонів УПА. Це мало відбуватися як за рахунок розшуку агентури, яка була завербована до нападу Німеччини на СРСР так і за рахунок вербування нової агентури.

Ці заходи здійснювалися з метою завчасного отримання оперативно-значимої інформації про німецьких агентів, колаборантів, учасників та прихильників ОУН та УПА, як запоруки ефективної роботи органів державної безпеки після вигнання нацистів. На теперішній час найповніше в історіографії розкрита діяльність групи «Унітарці», завдяки унікальному джерелу – спогадам співробітника НКДБ Василя Хондошка, який очолював цю групу.

За радянських часів КДБ не дозволив опублікувати ці спогади і вилучив їх у автора, завдяки чому вони тепер зберігаються в ГДА СБУ. Оприлюднив спогади Хондошка і дослідив діяльність зафронтових оперативних груп 4

управління НКДБ історик Олександр Мельник⁴. Слід зазначити, що зафронтові оперативні групи не були прив'язані до конкретних місцевостей, а діяли разом з партизанськими загонами до яких вони були прикріплені. Отже, зафронтові оперативні групи не були безпосередніми передвісниками розгортання територіальної мережі органів державної безпеки.

Відновлення мережі територіальних органів НКДБ здійснювалося за схемою відпрацьованою на території вже звільнених областей України, відповідно до якої мережа територіальних органів НКДБ УРСР починала працювати в формі оперативних груп, які слідували за частинами Червоної армії. Оперативні групи поділялися на ОГ НКДБ, ОГ НКВС, ОГ КП(б)У. Згодом, в залежності від умов оперативної обстановки на базі цих груп формувалися територіальні органи.

Зважаючи на особливості функціонування більшовицько-радянської системи влади питання розгортання мережі органів НКДБ-НКВС на території західних областей України з одного боку належало до компетенції НКДБ СРСР і НКВС СРСР з іншого боку до компетенції партійних органів (ЦК КП(б)У та обласних комітетів). Всі заходи щодо розгортання органів НКДБ здійснювались за участю і під контролем партійних структур.

Наприкінці 1943 року, в зв'язку з успішним проведенням воєнних операцій військами 1-го та 4-го Українських фронтів, просуванням фронту на захід, на підставі вказівок Державного комітету оборони СРСР, апарати НКДБ СРСР і НКВС СРСР здійснюють підготовчі заходи з формування мережі карально-репресивного апарату на території західних областей України. Кожне відомство з кадрового резерву формує оперативні групи за своєю лінією роботи, а також відряджає співробітників для залучення до оперативних груп, що формувалися партійними органами.

13 жовтня 1943 року ЦК КП(б)У видав наказ обкомам партії та народним комісаріатам УРСР про направлення в розпорядження "відділу

⁴ Олександр Мельник. Згадуючи «Унітарців»: Радянські спецслужби та політика інституційної пам'яті в архівах колишнього КДБ. Ненадруковані спогади В.Хондошка в контексті епохи, 1941-1978. Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/2780-oleksandr->

кадрів ЦК КП(б)У всіх працівників, які раніше працювали в західному регіоні", і це рішення в першу чергу, було звернено до обласних комітетів партії на східноукраїнських теренах»⁵.

Цим рішенням визначено сформувати резерв кадрів, які могли б бути використані для зміцнення партійної інфраструктури та контролю на території Західної України. Метою даної постанови стало формування резерву партійного та державного керівництва на західноукраїнських землях, аби тим самим надалі посилювати власну присутність.

Цей резерв, який складався з партійних кадрів, мав на меті сформувати кістяк радянської влади на західноукраїнських землях, початково у вигляді «оперативних груп» Компартії України, які повинні були стати основною силою та опорою комуністичного режиму для подальшої «радянзації» Західної України до складу Української РСР та перетворенням її на інтегральну частину повоєнної радянської комуністичної держави.

В свою чергу, апаратом НКДБ УРСР, спираючись на досвід діяльності зафронтових оперативних груп, формувалися оперативні групи органів державної безпеки обласного рівня, які, по-суті, були ядром майбутніх обласних управлінь. Теоретично, ці групи мали виводитись на лінію фронту і входити в населені пункти слідом за військовими частинами Червоної армії з завданням по-можливості захопити документи розвідувальних і каральних органів нацистів, які в подальшому використовувались для викриття колаборантів та агентури. Після вигнання німецьких військ з українських земель, головною метою органів державної безпеки було проголошена боротьба проти «українсько-німецьких націоналістів» з одночасним завдання контролювати ситуацію та придушувати будь-які прояви опозиції або ворожих дійств⁶.

⁵ Стародубець Г. М., Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.). – Житомир : «Полісся», 2016, С. 18.

⁶ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2426, арк.2

Протягом 1944 року, в результаті Рівненсько-Луцької, Проскурівсько-Чернівецької, Львівсько-Сандомирської, Східно-Карпатської наступальних операцій, війська Червоної армії зайняли всю територію сучасної України. Обласні центри західної України переходили під контроль Червоної Армії в такій послідовності: 2 лютого – Луцьк і Рівне, 29 березня – Чернівці, 14 квітня – Тернопіль, 25 липня – Львів, 27 липня – Станіслав, 6 серпня – Дрогобич, 27 жовтня – Ужгород.

Неведеній хронології вступу Червоної армії до західних областей України відповідає хронологія призначення на посади начальників оперативних груп НКДБ. В січні 1944 року керівниками оперативних груп призначено: по Рівненській області – Цветухіна Ф.А., по Волинській області – Мартинова О.М., по Тернопільській області (з дислокацією в м. Чортків) – Майструка В.Ф. В лютому 1944 року керівником оперативної групи в місті Костопіль призначено Решетова М.А., в березні він очолив УНКДБ по Чернівецькій області. В березні 1944 року керівниками оперативних груп призначено: по Львівській області (з дислокацією в м. Кременець) – Волошенка К.І., по Станіславській області (з дислокацією в м. Снятин) – Михайлова О.Н. В квітні 1945 року начальником опергрупи НКДБ по Закарпатській Україні призначено Чередніченка М.М.

З огляду на наведену вище динаміку переміщення лінії фронту обласні партійні органи, за завданням ЦК КП(б)У, створювали оперативні групи до складу яких входили працівники довоєнних обкомів і райкомів партії, а також представники органів НКДБ-НКВС. Залучення до компартійних оперативних груп представників НКДБ-НКВС було зумовлено специфікою регіону – наявністю потужного збройного національно-визвольного руху. Відтак співробітники НКДБ-НКВС виконували ще й обов'язки охорони працівників партійного апарату, як і належало «бойовому загону» партії.

23 квітня 1944 року бюро Львівського обкому КП(б)У прийняло постанову про створення трьох оперативних груп працівників обкому і облвиконкому для проведення роботи з відновлення радянської влади на

території звільнених районів області. До складу цих груп увійшли 12 начальників районних відділів НКВС для організації боротьби з національним рухом опору, який чинили УПА та підпілля ОУН⁷. 26 липня 1944 року аналогічну постанову бюро прийняло Дрогобицького обкому КП(б)У. В таких постановках зазначалося, що оперативні групи зобов'язані були «просуватися за передовими частинами Червоної армії в напрямку своїх районів з тим, щоб бути в місті чи районі в день його звільнення»⁸. Таким чином більшовицька влада прагнула убезпечитися від утворення українських самоврядних органів. До складу компартійних оперативних груп в обов'язковому порядку включалися представники органів державної безпеки районного рівня – майбутні начальники районних і міських відділів та відділень НКДБ.

Відрізнявся від інших областей механізм розгортання оперативних груп НКДБ на Закарпатті. Там, починаючи з жовтня 1944 року за вказівками з Москви на базі спеціального «партизанського» загону, за підтримки командування 4 Українського фронту, почало діяти так зване управління безпеки Закарпатської України. На початку 1945 року оперативна група наркомату державної безпеки УРСР прибула на Закарпаття. До складу групи входило 7 співробітників, у квітні до них приєдналися ще 11 працівників. Для юридичного оформлення роботи органів державної безпеки Уряд Закарпатської України створив орган, який дістав назву - апарат уповноваженого Народної ради з питань державної безпеки, в якому працював 21 співробітник.⁹ Більшість співробітників управління безпеки Закарпатської України «засвітилися» в наказі військам 4 Українського фронту про нагородження від 23 серпня 1945 року № 302/н.

⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох кн. Книга перша. Київ: Либідь, 1994. С. 253.

⁸ ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 823, арк.7.

⁹ Зуляк І. Функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті у 1945–1946 рр. (на основі архівних матеріалів // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип.1. Ч.2. С. 77.

Таким чином, в західних областях України формуванню мережі територіальних органів НКДБ передувала діяльність оперативних груп, які, як правило, очолював майбутній начальник обласного управління НКДБ. Ці групи рухалися за частинами Червоної армії, щоб опинитися в обласному центрі в день його звільнення, по-можливості захопити документи нацистської адміністрації, каральних і розвідувальних органів, налагодити сталий зв'язок з наркоматом, вирішити питання господарського забезпечення діяльності майбутнього обласного управління. Оперативні групи НКДБ були ядром з якого розгорталися обласні управління НКДБ.

1.2. Розгортання територіальної мережі органів НКДБ (структура, штатна побудова)

Стандартна процедура формування органу військового чи цивільного управління в СРСР передбачала затвердження штату, який визначав структурні ланки, найменування і кількість посад, основні функціональні завдання. Після того як структура і штат були затверджені, штат необхідно було наповнити конкретними людьми, шляхом призначення їх на посади. Такі призначення відбувалися з гори до низу, щоб після призначення відповідних керівників, вони могли здійснювати призначення своїх підлеглих. Тобто спочатку, наказами союзного НКДБ призначався керівний склад обласних управлінь НКДБ, а далі включався в роботу відділ кадрів республіканського наркомату.

З метою кращого розуміння сутності діяльності і завдань будь-якої організації необхідно вивчити її структуру. Наркомат державної безпеки СРСР був утворений 4 квітня 1943 року шляхом виділення зі складу наркомату внутрішніх справ СРСР оперативно-чекістських управлінь та відділів¹⁰. Станом на початок 1944 року Систему НКДБ СРСР складали: центральний апарат, НКДБ союзних і автономних республік, УНКДБ в краях

¹⁰ ЛУБЯНКА: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД_НКГБ-МГБ_МВД_КГБ. 1917-1991. Справочник. Под ред. А.Н. Яковлева; сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МДФ, 2003., С. 622.

і областях. Організаційно-штатна структура центрального апарату НКДБ СРСР була такою:

- керівництво;
- секретаріат;
- 1 управління (розвідка за кордоном);
- 2 управління (контррозвідка);
- 3 управління (транспортне);
- 4 управління (розвідка, терор і диверсії в тилу противника);
- 5 управління (шифрувальне);
- 6 управління (охорона керівників партії та уряду);
- управління коменданта московського кремля;
- відділ «А» (обліково-архівний);
- відділ «Б» (використання оперативної техніки);
- відділ «В» (військова цензура, перлюстрація кореспонденції);
- слідча частина в особливо важливих справах;
- відділ кадрів;
- адміністративно-господарсько-фінансове управління¹¹.

Базуючись на структурно-функціональні побудові НКДБ СРСР з урахуванням завдань, які ставилися перед органами державної безпеки на території України, був сформований апарат НКДБ УРСР у складі 3 управлінь, слідчої частини і 6 самостійних відділів¹². Апарат НКДБ УРСР з вересня 1943 року перебував у Харкові, а на початку 1944 року переїхав до Києва. В травні 1943 року народним комісаром державної безпеки УРСР було призначено 39-ти річного комісара державної безпеки Савченка Сергія Романовича, українця, який перед цим обіймав посаду заступника наркома внутрішніх справ УРСР. Загальна чисельність НКДБ УРСР становила 2398 співробітників, з них: керівного складу – 229 осіб, начальників

¹¹ ЛУБ'ЯНКА: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД_НКГБ-МГБ_МВД_КГБ. 1917-1991. Справочник. Под ред. А.Н. Яковлева; сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МДФ, 2003., С. 207.

¹² ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2426, арк.5.

міськрайорганів – 89, оперативного складу – 1453 осіб, цензорського – 132, адміністративно-господарського – 495 осіб¹³.

Виходячи із структури і завдань союзного НКДБ, а також на підставі всебічного аналізу масиву інформаційних джерел, маємо можливість навести в нашій роботі структуру апарату НКДБ Української РСР:

- керівництво;
- секретаріат;
- 2 управління (контррозвідка);
- 4 управління (розвідка, терор і диверсії в тилу противника);
- 5 відділ (шифрувально-дешифрувальний);
- 6 відділ (охорона керівників партії);
- відділ «А» (обліково-архівний);
- відділ «Б» (використання оперативної техніки);
- відділ «В» (військова цензура, перлюстрація кореспонденції);
- слідча частина;
- відділ кадрів;
- адміністративно-господарсько-фінансове управління.

Як бачимо структура НКДБ УРСР відрізнялася від структури союзного наркомату відсутністю: 1 управління, 3 управління та управління коменданта московського кремля.

2 управління було основним функціональним підрозділом, що здійснював контррозвідувальний захист та боротьбою з національно-визвольним рухом та церковними організаціями¹⁴.

4 управління організовувало та координувало роботу оперативних груп, завданням яких була розвідка, терор і диверсії в тилу противника, також управління здійснювало оперативне забезпечення та контррозвідувальний захист партизанських загонів.

¹³ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.21.

¹⁴ Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність ІІ управління НКДБ УРСР в 1946 р. // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2013. Вип.2. Ч.1. С. 91.

5 відділ та відділення НКДБ-УНКДБ займався шифрувальним зв'язком, інструктажем працівників, інспекцією діяльністю та «оперативно-чекістське обслуговування». Тим самим, завданням цих відділів та відділень було забезпечення незалежності Радянської держави та захисту її військової таємниці, якій становила загрозу присутність «ворожої агентури» та інших зовнішніх загроз¹⁵.

Відділ «А» вів обліково-архівну роботу, а також здійснював загальне керівництво внутрішніми тюрмами НКДБ.¹⁶

Відділ «Б» здійснював оперативні заходи, які вимагали застосування технічних засобів, зокрема підслуховування телефонних переговорів.

Відділ «В» (військова цензура, перлюстрація кореспонденції) за штатом мав 58 типових посад: начальник відділу, заст. начальника відділу, секретар відділу, друкарка, начальник 1-го відділення, начальник 2-го відділення, начальник 3-го відділення, заст. начальника відділення, ст. оперуповноважений, оперуповноважений, перекладач вищої категорії, перекладач 1-ї категорії, перекладач 2-ї категорії, контролер 1-ї категорії, обслуговуючий персонал¹⁷.

Мережу територіальних органів НКДБ західних областей України складала обласні управління, які підпорядковувалися НКДБ УРСР, міські та районні відділи (відділення), які підпорядковувалися обласним управлінням. Штати УНКДБ західних областей України були затверджені наказом НКДБ СРСР №0031 від 21 січня 1944 року.¹⁸

Структура і завдання обласних управлінь НКДБ УРСР в цілому відповідали загальносоюзним стандартам щодо нумерації, функцій та чисельності структурних підрозділів. При цьому, окремі області мали певні

¹⁵ Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня д.ю.н., НА СБУ, Київ, 2020. С. 136-137.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1. 2014. С. 99–100.

¹⁸ ЦДАГОУ, Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.19.

особливості структурної побудови, які визначалися оперативною обстановкою на території області. Штат обласного управління Типова структура обласного управління НКДБ була такою:

керівництво (3 посади);

секретаріат (6 посад);

2 відділ (контррозвідка, боротьба з «антирадянським елементом») (61);

4 відділ (розвідка, терор і диверсії в тилу противника) (13 посад);

5 відділ (шифрувально-дешифрувальний);

6 відділ (охорона керівників партії);

слідчий відділ (25 посад);

відділ «А» (обліково-архівний);

відділення «Б» (оперативної техніки);

відділ/відділення «В» (військова цензура, перлюстрація кореспонденції);

відділ кадрів;

адміністративно-господарсько-фінансовий відділ.

До звільнення західних областей України від нацистів провідна роль у структурі обласних управлінь НКВД відводилась 4-м відділам, після звільнення, цю роль перебравши 2-гі відділи. Це були найбільш чисельні і підготовлені підрозділи. Штат 2 відділу складався з 61 посади. За структурною побудовою 2-гі відділи складалася з 9 відділень¹⁹:

«1-ше відділення - боротьба з «антирадянським елементом» в промисловості, радянському держапараті, серед «неорганізованого населення»;

2-ге відділення - боротьба з «антирадянським елементом» у сільській місцевості та в державних органах і структурах, які займалися управлінням та забезпеченням розвитку сільського господарства;

3-тє відділення - боротьба з «антирадянським елементом» серед інтелігенції та молоді;

¹⁹ Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня д.ю.н., НА СБУ, Київ, 2020. С. 201.

4-те відділення – боротьба з «антирадянським елементом» серед духовенства різних церков і релігійних течій;

5-те відділення – розшук пособників та агентури нацистів на звільненій від нацистів території, боротьба з парашутистами;

6-те відділення – оперативно-технічні та інші спеціальні заходи в готелях та ресторанах, розшук авторів «антирадянських» листівок;

7-ме відділення – нагляд за іноземними консульствами, місіями та іноземцями;

8-ме відділення – арешти, обшуки, агентурні установки та зовнішнє спостереження. На це відділення покладались також функції охорони партійних і державних функціонерів там, де не було сформовано відповідних відділів охорони.

9-те відділення – обліково-інформаційна робота»²⁰.

На прикладі штатного розпису Управління НКДБ у Тернопільській області від 15 травня 1944 року бачимо, що **керівництво** обласного управління НКДБ складалося з трьох посад: начальник управління, заступник начальника управління, заступник начальника управління з кадрових питань²¹.

Секретаріат обласного управління НКДБ складався з 6 посад: начальник секретаріату, старший оперуповноважений, оперуповноважений, начальник-діловод, старший діловод, стенографістка-машиністка²².

Відділ/відділення «В» обласного управління за штатом 1944 року мав від 3 до 12 типових посад: начальник відділу/відділення, заст. начальника відділу/відділення, ст. оперуповноважений, помічник оперуповноваженого,

²⁰ Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня д.ю.н., НА СБУ, Київ, 2020. С. 201.

²¹ Пирожин Р. Штатний розпис, особовий склад, національність та рівень освіти керівного складу та секретаріату управління НКДБ-МДБ Тернопільської області у 1944–1946 рр. С. 80.

²² Там само.

секретар-друкарка, перекладач, фотограф, контролер 1-ї категорії, контролер 2-ї категорії, обслуговуючий персонал, комендант, водій²³.

На початок 1945 року існувало 24 обласні управління органів державної безпеки²⁴.

Наступною ланкою в ієрархії територіальної мережі органів державної безпеки були міські, районні відділи. В Закарпатській області замість районних відділів було утворено окружні відділи, що відповідало специфіці її адміністративно-територіальному устрою.

Штатні розписи міських відділів НКДБ були затверджені в травні 1944 року. «Міський відділ НКДБ налічував вісім посад: начальника відділу, заступника начальника, секретаря, машиністки, шофера, двох вахтерів та прибиральниці».²⁵ Структура міського відділу включала 2-ге відділення, яке складалося з восьми посад: начальник відділення, заступник начальника відділення, 2 особи старшого оперуповноваженого, 3 оперуповноваженого та одного помічника оперуповноваженого.²⁶

На 1945 рік основа органів державної безпеки – НКДБ УРСР складалася з 58 міських відділів та 7 відділень в містах, 231 районного відділу з 495 районними управліннями²⁷.

Результативність діяльності органів державної безпеки виражалася у кількості затриманих і заарештованих іноземних агентів і антирадянського елемента. З приходом радянської влади в західноукраїнські землі потік заарештованих стрімко виріс, що зумовило необхідність швидкої розбудови мережі місць утримання: внутрішніх тюрем і внутрішніх тюремних камер (ВТК) НКДБ. Ці заклади перебували під безпосереднім керівництвом

²³ Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1. 2014. С. 129-130.

²⁴ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2426, арк.5

²⁵ Москалюк, М., Пирожин, Р. (2020). Структура та комплектація міських відділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1947 рр. С. 170.

²⁶ Там само.

²⁷ ЦДАГОУ, Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.23.

начальника органу НКДБ, де вони були створені, та начальника відділу «А» УНКДБ.²⁸

1.3. Структурно-функціональні зміни в системі радянських репресивних органів у 1944-1946 роках

В попередньому підрозділі було наведено організаційну структуру апарату НКДБ УРСР (3 управління, слідча частина, 6 відділів), структуру обласних та міських територіальних органів НКДБ станом на першу половину 1944 року, коли були затверджені їх перші штати. Однак будь-яка організаційна структура зазнає трансформацій, що є реакцією на зміну обстановки, нові виклики та завдання.

В зв'язку з повним звільненням від нацистів всієї території України і перенесенням лінії фронту на територію інших держав, 28 липня 1944 року в структурі НКДБ УРСР створюється 1 управління (розвідка за кордоном). Проект штату 1-го управління був розроблений відділом кадрів НКДБ УРСР і затверджений наказом НКДБ СРСР №00290 від 31 липня 1944 року²⁹. Цим же наказом затверджені штати 1-х самостійних відділень УНКДБ у прикордонних областях: Львівській, Чернівецькій і Одеській.³⁰ Після цієї реорганізації апарат НКДБ УРСР налічував чотири управління, слідчу частину, 6 відділів.

На початок 1945 року штат 1 управління нараховував 48 штатних посад і складався з секретаріату, трьох відділів, відділення «А».

Функції відділів НКДБ були розподілені за територіальним принципом та спрямовані на проведення розвідки та контррозвідки в різних країнах та середовищах політичної еміграції.

Основна діяльність реалізовувалася в межах трьох відділів. До завдань першого відділу відносилася розвідка на чехословацькій території та в

²⁸ Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня д.ю.н., НА СБУ, Київ, 2020. С. 135-136.

²⁹ ЦДАГОУ, Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.19.

³⁰ Там само, арк.19зв.

середовищі політичної еміграції, передусім української. Другий та третій відділи займалися цим же, але на польських та німецьких землях, і в Румунії з іншими балканськими державами відповідно.

Кожен відділ виконував роль спеціалізованого підрозділу, тим самим оперативно надаючи важливу інформацію, і одночасно через своїх працівників та агентів НКДБ мала змогу впливати на внутрішньополітичну ситуацію в окремій країні та в межах всього регіону.³¹

Подальшою реалізацією цього рішення стала реорганізація 1-го відділення в структурі Управління НКДБ по Львівській області в 1 відділ (розвідувальний), який налічував 17 посад і здійснював розвідувальну діяльність щодо Польщі, Чехословаччини та займався українською еміграцією³². В інших обласних управліннях західних областей України розвідувальні відділи не створювалися в зв'язку з відсутністю такої потреби.

Найбільші організаційно-штатні зміни відбулися в Управлінні НКДБ по Львівській області, це пояснюється великою чисельністю населення Львова і вагомою часткою поляків. У Львові було утворено чотири районних відділення НКДБ та міський 2-й відділ (контррозвідка).

Вже в травні 1945 року агентурно-інформаторська мережа міського 2-го відділу налічувала 135 агентів, 437 інформаторів, 32 резидента.³³

В лютому 1945 року в складі Управління НКДБ по Львівській області з метою «розвантаження» 2-го відділу створено «вузькоспеціалізований» відділ 2«А» на який покладаються завдання щодо боротьби з антирадянським українським і польським націоналістичним підпіллям. Станом на травень 1945 року агентурно-інформаторська мережа цього відділу налічувала: агентів – 91, інформаторів – 76, резидентів – 1.³⁴

³¹ Веденеев Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР) / Д. Веденеев // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. - 2014. - № 2 (43). С. 347.

³² Там само.

³³ Патриляк І., Пижик А. Діяльність радянських органів держбезпеки на Львівщині (липень 1944 – травень 1945 рр.) у світлі звіту оперативної бригади НКДБ СРСР. // Вісник КНУ. С. 52.

³⁴ Там само.

В липні 1945 року, в зв'язку з закінченням війни та зміною політичної ситуації в подальшому було ліквідовано 4 управління НКДБ і відповідні 4 відділи обласних управлінь, і внаслідок цього, функції колишнього 4 управління вже перебрало на себе 1 управління НКДБ.

Начальником 4 управління була підготовлена насичена цифрами і фактами Підсумкова доповідь про бойову і агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКДБ УРСР в 1941-1945 рр.³⁵

Після цих структурних змін апарат НКДБ УРСР знову налічував три управління, як це було до утворення 1-го управління (липень 1944 р.).

Протягом 1944-1945 років відбувалося збільшення загальної чисельності органів НКДБ. Це вимагало зміцнення керівної ланки обласних управлінь. З аналізу штатного розпису УНКДБ по Тернопільській області, який вступив в силу **1 лютого 1945 року** дізнаємося, що керівництво обласного управління НКДБ налічувало вже 6 посад, що на три посади більше, ніж у штаті 1944 року:

начальника управління, двох заступників начальника управління, заступника начальника управління з кадрових питань, помічника начальника управління, секретаря партбюро³⁶.

Для підсилення і підвищення якості слідчої роботи до штату слідчих відділів обласних управлінь було введено посади начальників відділень³⁷, що було реалізовано за рахунок скорочення штатної чисельності апарату НКДБ УРСР.

Штатні розписи міських і районних відділів НКДБ оновлювались 1 листопада 1944 року та 1 лютого 1945 року, але структурно-функціональна

³⁵ Підсумкова доповідь про бойову і агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКДБ УРСР в 1941-1945 рр./З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ №1/2 1995р. С. 17-30.

³⁶ Пирожин, Р. Штатний розпис, особовий склад, національність та рівень освіти керівного складу та секретаріату управління НКДБ-МДБ Тернопільської області у 1944–1946 рр. С.

³⁷ ЦДАГОУ, Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.19зв.

побудова цих відділів змін не зазнала³⁸. Структура міського відділу НКДБ наведена в ДОДАТКУ 3.

Важливим елементом комплексу заходів щодо зміцнення органів державної безпеки, які реалізовувались у жовтні 1944 року, стала реорганізація районних відділень НКДБ. Наказом НКДБ СРСР №00394 від 18 жовтня 1944 року у всіх західних областях УРСР всі районні відділення НКДБ були реорганізовані в районні відділи НКДБ і відповідно збільшена штатна чисельність цих органів³⁹.

Станом на початок 1945 року мережа районних і міських відділів НКДБ остаточно сформувалася: у Дрогобицькій області функціонувало 27 районних і 17 міських відділів, у Станіславській області – 36 районних і 12 міських, у Чернівецькій – 14 районних і 9 міських⁴⁰.

У лютому 1946 року оперативну групу НКДБ по Закарпатській Україні перетворили на Управління НКДБ по Закарпатській області. Таким чином, станом на кінець досліджуваного періоду на території України стало 25 обласних управлінь. До 792 міськрайонних органів додалися 14 територіальних органів Закарпатської області, які отримали унікальне для системи НКДБ найменування – окружні відділи НКДБ.

Висновки по першому розділу

Зафронтові оперативні групи НКДБ, діяльність яких організовувало 4 управління, не були базисом для розгортання територіальних органів державної безпеки, вони лише давали можливість керівництву НКДБ скласти уявлення про оперативну обстановку на західноукраїнських землях.

Формуванню мережі територіальних органів НКДБ західних областей України передувала діяльність оперативних груп, які, як правило, очолював майбутній начальник обласного управління НКДБ. Такі групи рухалися за частинами Червоної армії, щоб опинитися в обласному центрі в день його

³⁸ Москалюк, М., Пирожин, Р. (2020). Структура та комплектація міських відділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1947 рр. С. 170.

³⁹ ЦДАГОУ, Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.19зв.

⁴⁰ Ільницький В. Радянські карально-репресивні органи: особливості формування в Карпатському краї // Актуальні питання гуманітарних наук. 2015. Вип. 13. С. 21-45., С. 25-26.

звільнення, по-можливості захопити документи нацистської адміністрації і каральних органів, налагодити сталий зв'язок з наркоматом, вирішити питання господарського забезпечення діяльності майбутнього обласного управління. Оперативні групи НКДБ були ядром з якого розгорталися обласні управління НКДБ.

Після стабілізації обстановки в області, районі та місті, на базі оперативної групи розгортався відповідний територіальний орган НКДБ згідно з штатами затвердженими НКДБ СРСР.

Офіційних дат утворення територіальних органів НКДБ з наявної джерельної бази встановити не вдалося, при цьому орієнтиром можна вважати дати призначення на посади начальників обласних управлінь. Структурно-функціональна побудова Управлінь НКДБ відповідала структурно-функціональній побудові НКДБ УРСР, провідна роль відводилася 2-м відділам (контррозвідка, боротьба з антирадянськими елементами). З огляду на специфіку оперативної обстановки в структурі міськрайонних відділів і відділень створювалися лише 2-гі відділення.

Протягом 1944-1945 відбувалися зміни в штатах і структурно-функціональній побудові органів державної безпеки. Основна трансформація цього періоду полягала у створенні підрозділів зовнішньої розвідки (1 управління/відділи/відділення), планомірному зміцненні контррозвідувальних підрозділів (2-гі відділи/відділення) та у відповідному зменшенні ролі 4-го управління.

Так, в структурі Львівського УНКДБ було утворено: 1-ше (розвідувальне) відділення (липень 1944 р.), 2-ий «А» відділ по боротьбі з українським і польським антирадянським підпіллям (лютий 1945 р.), 2-й міський (по місту Львову) відділ (лютий 1945 р.).

У всіх західних областях УРСР всі районні відділення НКДБ були реорганізовані в районні відділи НКДБ, відповідно збільшена штатна чисельність цих органів та утворено 2-гі відділення. В липні 1945 року 4-те управління та 4-ті відділи були ліквідовані.

Одночасно, збільшено штати обласних УНКДБ, підсилено слідчі відділи, сформовано мережу внутрішніх тюрем НКДБ. В лютому 1946 року мережа територіальних органів держаної безпеки збільшилась за рахунок утворення Управління НКДБ та окружних відділів Закарпатської області.

Розділ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА КАДРОВОГО СКЛАДУ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ

2.1. Механізм комплектування органів державної безпеки західних областей України

Західні області України перебували під нацисткою окупацією в середньому 3 роки, з літа 1941 до літа 1944 року. В цей період радянське керівництво не зберігало мережу територіальних органів НКДБ-НКВС окупованих областей. Кадровий склад цих органів був направлений на інші ділянки роботи. Тому, під час «другої радянзації» західних областей України підбір і розстановку кадрів доводилося здійснювати з «чистого аркуша».

Головною умовою розгортання мережі територіальних органів НКДБ була наявність відповідних кадрів. Завдання комплектування, розподілу та призначення на посади належало до компетенції відділів кадрів НКДБ-УНКДБ. Комплектування здійснювалося в два етапи. Перший етап передбачав пошук (підбір) кадрів, яких можна спрямувати в західні області та формування з них кадрового резерву при відділі кадрів НКДБ УРСР. На другому етапі співробітники, які прибули в розпорядження відділу кадрів розподілялися між оперативними групами, обласними управліннями і міськрайонними органами. Час перебування в резерві був мінімальним, адже людей ніколи не вистачало.

Штатна чисельність обласних управлінь варіювалася і залежала від кількості населення та відповідної кількості міськрайонних органів. На початку 1944 р. штат УНКДБ Станіславської області складався з 540 одиниць, із них – 306 осіб оперативного складу. Взнявши цю цифру за базу розрахунків отримаємо, що для укомплектування кадрами семи західних областей України вимагалось 3780 співробітників, в тому числі 2142 оперативника.

Питанням комплектування органів НКДБ переймалися партійні керівники від союзного до обласного рівня, адже комуністична партія узурпувала кадрову політику в СРСР. Схема була такою. Перші секретарі

обкомів КП(б)У зверталися в ЦК КП(б)У, як правило, до першого секретаря Микити Хрущова з листами (записками) в яких просили посилити «своє» обласне УНКДБ досвідченими співробітниками. ЦК КП(б)У задовольняло ці прохання в два способи: зверталось з проханням «на верх» до ЦК ВКП(б) або видавало «рознарядку» обкомам партії і УНКДБ східних і центральних областей УРСР скільки людей і до якого терміну спрямувати в західні області. Така схема була зумовлена тим, що «східні» УНКДБ мали можливість поповнювати свої лави за рахунок прийому перевірених громадян з числа місцевого населення, західні УНКДБ області такої можливості не мали. Рішення, як союзних, так і республіканських партійних органів, знаходили своє відображення в різноманітних директивах.

У березні 1944 року Державний комітет оборони СРСР видав постанову "Про спеціальні заходи у західних областях України", яка визначала завдання для НКДБ і НКВС СРСР.

Згідно з цією постановою, вони мали відібрати з органів НКВС і НКДБ у східних областях СРСР осіб, які раніше працювали в органах НКВС і НКДБ УРСР або володіли українською мовою, але не працювали в Україні.

Конкретно для НКДБ УРСР ця постанова передбачала переведення 2000 оперативних працівників, з них 200 осіб на посади начальників районних відділів.⁴¹

У великій мірі комплектування органів державної безпеки західних областей України відбувалося за рахунок переведення особового складу з інших областей України. Центральним комітетом КП(б)У було прийнято три постанови в березні, липні та грудні 1944 року, якими передбачалося переведення зі східних областей України 1374 оперативних співробітників для комплектування територіальних органів НКДБ західних областей.⁴²

⁴¹ ОУН і УПА в 1944 році: Документи. В 2 ч. Ч. 1. Упорядники: О. Веселова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук. Відповідальний редактор С. Кульчицький. — Інститут історії України НАН України. — 2009. — 292 с. С.129-130.

⁴² ЦДАГОУ, Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.9.

Отже разом за «рознарядками» союзного наркомату і ЦК КП(б)У протягом року в західні області України мало би прибути 3374 співробітника.

Партійні керівники східних і центральних областей України звітували у відділ кадрів ЦК КП(б)У про виконання «рознарядок» про спрямування співробітників для роботи в західних областях УРСР. Так, Житомирський обком партії повідомляв, що станом на 23 січня 1945 року відібрано і спрямовано в розпорядження НКДБ 22 людей, решта двоє людей будуть негайно відкомандировані після повернення з відрядження⁴³. Тон цього повідомлення говорить про те, що виконання «рознарядок» ретельно контролювалося.

Згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 22 серпня 1945 року для направлення на навчання в Харківську міжрайову школу НКДБ СРСР обкомами партії УРСР станом на 1 листопада 1945 року було відібрано 509 комуністів і комсомольців віком від 18 до 35 років⁴⁴.

Реорганізації в системі НКДБ також впливали на можливості щодо кадрового зміцнення західних УНКДБ. Для комплектування 1 відділень обласних управлінь НКДБ залучали досвідчених співробітників 4 управління обсяг завдань якого поступово зменшувався. В зв'язку з ліквідацією 4 відділів УНКДБ східних областей України їх особовий склад був спрямований на комплектування 4 відділів, утворених в усіх західних областях України.⁴⁵

Згідно з довідкою відділу кадрів НКДБ УРСР про прибулий і прийнятий особовий склад⁴⁶ у період 1943-1945 рр. лави органів державної безпеки України поповнилися на 11795 співробітників, за рахунок таких джерел: 8521 особа з відділу кадрів НКДБ СРСР, з органів НКВС «СМЕРШ» - 180,

⁴³ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2427, арк.6.

⁴⁴ Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня д.ю.н., НА СБУ, Київ, 2020. С. 288.

⁴⁵ ЦДАГОУ, Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.19.

⁴⁶ Там само, арк. 22.

партійні і комсомольські органи – 1628, війська НКВС і офіцерські полки – 616 та ініціативні громадяни (за заявами) – 850.

Станом на 1 січня 1945 року штатна чисельність НКДБ УРСР становила 17343 посади, фактична чисельність – 12888 осіб, некомплект – 4455 осіб або 25,6%.

З резерву відділу кадрів НКДБ СРСР прибуло 1625 працівників, які «щойно, за скороченою програмою, закінчили школи НКДБ СРСР, не мали практичного досвіду і не знали умов роботи на території України. Випускники шкіл НКДБ СРСР склали на 1 квітня 1945 р. 37,7% від наявного особового складу органів НКДБ УРСР»⁴⁷.

У червні 1945 р. НКДБ УРСР зверталось до ЦК КП(б)У про направлення з органів «СМЕРШ» 160 осіб.⁴⁸

Як слідує зі звіту відділу кадрів НКДБ УРСР, станом на 1 січня 1945 року, укомплектованість оперативним складом західних областей України була доведена до 84%, а беручи до уваги наявність в західних областях 245 оперативних співробітників з НКДБ-УНКДБ республік, країв і областей СРСР, які перебували у довготривалому відрядженні (враховуючи і тимчасове збільшення штатів районних органів) укомплектованість західних областей оперативним складом становить 93,3%, тоді як східні області УРСР укомплектовані оперативним складом на 83%⁴⁹. Отже укомплектованість оперативним складом УНКДБ західних областей (93,3%) була набагато вищою ніж укомплектованість в цілому про наркомату, яка становила 74,4%.

Станом на 20 березня 1945 року штатна чисельність НКДБ УРСР становила 18408 посади, фактична чисельність – 14129 осіб, некомплект – 4279 осіб або 25,6%. За 1 рік (з жовтня 1944 року до жовтня 1945 року) фактична чисельність Дрогобицького УНКДБ зросла з 165 до 460

⁴⁷ Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня д.ю.н., НА СБУ, Київ, 2020. С. 286.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2431, арк. 9.

співробітників, при цьому штатна чисельність обласного управління становила 540 посад.

Аналіз даних про загальну чисельність НКДБ УРСР свідчить, що за неповних два роки (з червня 1943 по березень 1945) чисельність зросла з 2398 осіб до 14129 осіб, тобто майже в 6 разів. В період з 01.01.1945 по 20.03.1945 штатна чисельність НКДБ зросла ще на 1065 посад (з 17343 до 18408), при цьому фактична чисельність зросла на 1241 співробітника (з 12888 до 14129). Протягом 1945 – початку 1946 року лави НКДБ УРСР збільшувалися в середньому на 500 осіб на місяць. Зростання, на початку 1945 року, штатної чисельності на 1065 посад зумовлено збільшенням штатів УНКДБ західних областей України, які регулярно «підсилювалися» центром з метою «остаточної ліквідації українсько-німецьких націоналістів». Станом на кінець 1945 року середня чисельність УНКДБ західних областей України була доведена до 500 осіб.

2.2. Соціально-професійна характеристика кадрів НКДБ УРСР

Для того, щоб охарактеризувати особовий склад органів НКДБ західних областей України необхідно проаналізувати масив доступних статистичних показників, що дозволить скласти узагальнений образ співробітника органів державної безпеки. Це, в свою чергу, дасть можливість зрозуміти мотивацію, методи і результати діяльності співробітників карально-репресивної машини.

Вагома робота у проведенні підрахунків, виведенні статистичних показників і складанні портрету типового представника карально-репресивного апарату зроблена Василем Ільницьким⁵⁰ на підставі штатних розстановок УНКДБ-УМДБ по Дрогобицькій, Станіславській, Чернівецькій та Станіславській областям за жовтень 1944 року, жовтень 1945 року, січень 1947 року. Науковцем, зокрема, аналізувалися такі дані, як вік, національність, освіта, партійність, час приходу на роботу у силові органи,

⁵⁰ В. Ільницький. Кадровий склад управлінь НКДБ-МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР. С. 31.

звання. Skorистаємося даними Василя Ільницького та Андрія Жив'юка, щоб зробити власні розрахунки і висновки.

Вік. На жовтень 1944 року в Управлінні НКДБ Дрогобицької області працювало 165 співробітників, з них: віком до 30 років – 75 (45%), від 31 до 40 років – 79 (48%), від 41 року – 11 (7%). На жовтень 1945 року в Управлінні НКДБ Дрогобицької області працювало 460 співробітників, з них: віком до 30 років – 232 (50,5%), від 31 до 40 років – 205 (44,5%), від 41 року – 23 (5%). Як бачимо з наведених даних протягом 1945 року, коли чисельність співробітників зростає з 165 до 460 осіб, частка молодих співробітників зростає з 45% до 50,5%. В Станіславській області віковий склад співробітників органів державної безпеки розподілявся таким чином: віком до 30 років – 510 (63,4%), від 31 до 40 років – 253 (31,5%), від 41 року – 41 (5,1%). В Чернівецькій області: віком до 30 років – 258 (59,9%), від 31 до 40 років – 147 (34,1%), від 41 року – 26 (6%). В Закарпатській області: віком до 30 років – 285 (66,9%), від 31 до 40 років – 123 (28,9%), від 41 року – 18 (4,2%)⁵¹. Отже серед особового складу органів державної безпеки західних областей України доля молодих людей віком до 30 років, які не мали достатнього життєвого досвіду, становила понад половину чисельності.

Національність. Переважну більшість співробітників НКДБ складали росіяни і українці. Станом на липень 1944 року, серед керівного складу міськрайонних відділів співвідношення українців і росіян було таким: у Волинському обласному управлінні НКДБ: українців - 50%, росіян – 33,3%; у Рівненській області: українців – 16,7%, росіян – 83,3%; у Львівській області: українців – 12,5%, росіян – 87,5%; у Станіславській: українців – 33,3%, росіян – 61,1%; у Тернопільській: українців – 40,1%, росіян – 54,5%; у Чернівецькій: українців – 45%, росіян – 54,5%.⁵² Серед загальної чисельності працівників Управління НКДБ Дрогобицької області на жовтень 1944 р.: зі

⁵¹ Ільницький В. Кадровий склад управлінь НКДБ-МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР. // Літопис Волині, 2021, №25, С. 32.

⁵² Жив'юк А. Формування керівного складу органів НКВД і НКГБ у західних областях УРСР навесні – влітку 1944 року // Електронний ресурс. Режим доступу: [http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/zhyvyuk_a.%20%D0%B0.\(+\).doc](http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/zhyvyuk_a.%20%D0%B0.(+).doc) С. 5.

165 осіб: росіян – 118 (71,5%), українців – 43 (26%) В жовтні 1945 р. росіян – 330 (71,7%), українців – 113 (24,6%).⁵³ Тобто у західних областях України росіяни склали більшу частину співробітників НКДБ, при цьому найбільше росіян працювало в УНКДБ по Львівській області. Зазначимо ще одну характерну особливість: попри те, що деякі працівники визначали в анкеті свою національну приналежність до українців, практично такі кадри рідною мовою не володіли.⁵⁴ В цілому по НКДБ УРСР росіяни становили 65,5%⁵⁵, що свідчить про те, що в західних областях України відсоток росіян був більшим ніж у східних.

Партійність. Рівень партійності серед співробітників НКДБ залежав від рівня посади. Так, станом на липень 1944 року всі начальники обласних управлінь, начальники міських і районних відділів НКДБ були членами ВКП(б), за винятком УНКДБ Чернівецької області, де 3 начальника міськрайонних відділів були кандидатами в члени ВКП(б).⁵⁶ Серед працівників Управління НКДБ Дрогобицької області рівень партійності складав 86,96%, по Станіславській області – 85,4%, по Чернівецькому обласному управлінню – 85,6%.⁵⁷ Як бачимо показник партійності майже не варіювався в залежності від регіону. В цілому по НКДБ УРСР членів і кандидатів у члени партії було 85,5%.⁵⁸ Можна припустити, що безпартійними були лише співробітники, що виконували допоміжні функції: машиністки, водії, прибиральниці тощо.

Професійний досвід. На жовтень 1945 року 60% співробітників УНКДБ Дрогобицької області мали стаж роботи в чекістських органах менше п'яти років. На початок 1945 року в цілому по НКДБ УРСР частка молодих

⁵³ Ільницький В. Кадровий склад управлінь НКДБ-МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР. // Літопис Волині, 2021, №25, С. 30.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2426, арк.5.

⁵⁶ Жив'юк А. Формування керівного складу органів НКВД і НКГБ у західних областях УРСР навесні – влітку 1944 року // Електронний ресурс. Режим доступу: [http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/zhyvuyuk_a.%20%D0%B0.\(+\).doc](http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/zhyvuyuk_a.%20%D0%B0.(+).doc) С. 5

⁵⁷ В. Ільницький. Кадровий склад управлінь НКДБ-МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР. С. 30.

⁵⁸ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2426, арк.5.

оперативників зі стажем роботи до 3-х років становила 45%⁵⁹. Якщо в східних областях для таких співробітників було організоване професійне навчання, то в західних на це не було часу і співробітники «навчалися» оперативній роботі на власних помилках.

Зважаючи на дефіцит компетентних оперативних співробітників для специфічних умов західних областей України, партійні структури спільно з НКДБ перейнялися питанням підготовки кадрів на базі відомчих навчальних закладів. Згідно з рішенням ЦК КП(б)У від 22 серпня 1945 року для направлення на навчання в Харківську міжрайову школу НКДБ СРСР обкомами партії УРСР станом на 1 листопада 1945 року було відібрано 509 комуністів і комсомольців у віці 18-35 років⁶⁰.

В цей же час розпочалася підготовча робота зі створення міжрайової школи НКДБ у Львові, коли за поданням НКДБ УРСР була прийнята постанова Бюро Львівського обкому КП(б)У «Про організацію в місті Львові 2-ї міжрайової школи НКДБ СРСР». Львівська школа мала готувати кадри органів державної безпеки для західних областей України.⁶¹

Освіта.

У період війни суттєво знизився освітній рівень співробітників органів державної безпеки. Якщо у довоєнний час особи, які мали вищу освіту становили 6% від загальної кількості співробітників, то у 1945 р. цей показник дорівнював лише 3%.

На початку 1945 року в органах НКДБ УРСР вищу або спеціальну технічну освіту мали 435 осіб (педагогів – 184, інженерів – 184, юристів – 13), у тому числі: 5 начальників обласних управлінь, 16 начальників міськвідділів, 24 начальника міськрайвідділень.⁶² Співробітники з

⁵⁹ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.16зв.

⁶⁰ Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня д.ю.н., НА СБУ, Київ, 2020. С. 288.

⁶¹ Там само, С. 288-289.

⁶² ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.18,30.

педагогічною освітою в основному працювали у підрозділах військової цензури.

На 1 січня 1946 р. в НКДБ УРСР повну й незакінчену вищу освіту мало 6,3 % співробітників, середню — 30 %, незакінчену середню — 33 %, початкову — 30,7 %. Наприклад, у Львівському УНКДБ вищу освіту мало 4,3 % офіцерів, середню — 31,6 %, незакінчену середню — 38,6 %, початкову — 21,2 %. В Дрогобицькій області, на жовтень 1944 р. із 165 осіб: закінчили 1 – 5 кл. – 29 (17,6%), до 9 класів – 65 осіб (39,4%), 10 – 11 кл. – 57 осіб (34,54%), мали незакінчену вищу освіту – 5 осіб (3%), вищу освіту – 7 осіб (4,24%). Станом на жовтень 1945 р. із 460: початкова 1 – 5 кл. – 73 (15,87%), до 9 класів – 220 осіб (47,83%), 10 – 11 класів – 1 особа (0,22%), середня – 135 осіб (29,34%), мали незакінчену вищу освіту – 17 осіб (3,7%), вищу освіту – 14 осіб (3,04%). Таким чином, більшість співробітників мали освіту до 9 класів. Ця ситуація загалом відбивала освітній рівень населення СРСР, до того ж багатьом офіцерам здобути освіту завадила війна. Аналізуючи причини мізерної частки співробітників з вищою освітою, відділ кадрів НКДБ УРСР відзначав, що середня ланка кадрів інженерно-технічних працівників на підприємствах, у шахтах і установах отримують заробітну плату понад 1000 рублів в місяць, що перевищує рівень оплати співробітників НКДБ⁶³.

Підсумовуючи наведені дані можна скласти узагальнений соціальний портрет співробітника органів державної безпеки західних областей України періоду закінчення Другої світової війни. Це переважно росіянин, віком до 30 років, член або кандидат в члени комуністичної партії, зі стажем служби до 5 років і освітою до 9 класів. Недостатній освітній рівень, відсутність практичного та теоретичного досвіду роботи в умовах західноукраїнського національного опору, наявні низькі ділові, моральні та професійні якості кадрів, звичайно, негативно позначалися на успішності реалізації завдань, які були поставлені перед органами державної безпеки.

⁶³ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2426, арк.4зв.

Однак, у партійного керівництва, яке формувало кадрову політику, не було іншого варіанту ніж наполегливо вимагати від керівників всіх рівнів, за будь-яку ціну, виконати завдання з остаточної ліквідації національного спротиву українців, а також забезпечити проведення швидкої і беззастережної радянізації західноукраїнських земель.

2.3. Зловживання та порушення законності в органах державної безпеки західних областей України.

Однією з головних проблем у ході розгортання мережі органів державної безпеки в західних областях України була низька якість кадрового складу. Зважаючи, що питання якості кадрового складу ставало дуже актуальним, ця тема була предметом обговорення, зокрема й на партійних нарадах. Більшовицьке керівництво постійно вживало заходів щодо виправлення цієї ситуації, видавало все нові і нові, іноді суперечливі, резолюції та вказівки. Професійна некомпетентність, зловживання алкоголем, низький моральний і освітній рівень співробітників органів держбезпеки, разом з ворожим ставленням населення, зумовили стиль роботи органів державної безпеки на теренах західних областей України який характеризувався вседозволеністю і безкарністю.

Партпрацівники західних областей вказували, що чималу частину співробітників органів НКВС–НКДБ становили несумлінні, недисципліновані, безініціативні співробітники та особи, котрі скомпрометували себе у східних областях. Це стало можливим завдяки тому, що керівники органів східних областей використовували партійні «рознарядки» як простий спосіб позбавитися від проблемних співробітників.

У звіті відділу кадрів НКДБ УРСР зазначалося, що протягом 1944 року було понижено у посаді до 100 співробітників. Пониження у посаді відбувалися по причині службової невідповідності і в порядку

адміністративного покарання, за матеріалами службових розслідувань за різноманітні порушення і службово-посадові злочини⁶⁴.

Зважаючи, що робота в західних областях України була пов'язана з реальним ризиком для життя частина співробітників саботувала виконання службових обов'язків та вишукувала різні способи повернутися на схід. Однак, режим суворо карав такі прояви.

На нараді у Дрогобичі 16 січня 1945 року секретар ЦК КП(б)У Хрущов давав вказівки керівникам репресивних органів. В основі цих вказівок було притягнення до кримінальної відповідальності некомплектних та недостатньо відповідальних працівників⁶⁵.

В ході боротьби з українським національно-визвольним рухом представники радянського карально-репресивного апарату часто порушували «соціалістичну законність», що полягала в вчиненні протизаконних діянь зі сторони офіцерів державної безпеки. Це проявлялося в проведенні незаконних арештів та фальсифікації кримінальних справ, катуваннях та пограбуваннях затриманих⁶⁶.

Для розслідування фактів порушення «соціалістичної законності» при відділах кадрів Управлінь НКДБ було створено особливі інспекції. На прикладі роботи особливої інспекції Дрогобицької області дізнаємося, що в 1 кварталі 1945 року до відповідальності притягнуто «37 співробітників УНКДБ (14 халатне ставлення до служби, 2 порушення революційної законності, 1 прояв боягузтва, 2 хуліганство, 10 п'янство і моральний розклад, 2 втрата зброї, 6 інші проступки)»⁶⁷. У 2 кварталі 1945 року в

⁶⁴ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.13.

⁶⁵ Ільницький В. Радянські карально-репресивні органи: особливості формування в Карпатському краї // Актуальні питання гуманітарних наук. 2015. Вип. 13. С. 21-45. С. 24.

⁶⁶ Ільницький В., Старка В., Глібішук М. Практика порушення «соціалістичної законності» при утвердженні радянської адміністрації у західноукраїнських областях (1944-1950-і рр.)// Актуальні питання гуманітарних наук. 2022. Вип. 52. Том2. С. 11.

⁶⁷ Там само. С. 12.

Дрогобицькому УНКДБ до дисциплінарної відповідальності притягнуто 43 співробітники, до кримінальної – 7 співробітників⁶⁸.

За виявленими фактами порушення «соціалістичної законності» проводилися службові розслідування, окремі матеріали навіть направлялися до Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б), передавалися до прокуратури.

В травні 1945 року оперативна бригада апарату НКДБ СРСР на чолі з заступником начальника 2-го управління НКДБ СРСР перевірила агентурно-оперативну роботу Управління НКДБ по Львівській області. В звіті оперативної бригади наводяться конкретні факти порушення «революційної» законності, які виразилися у застосуванні до арештованих заходів фізичного впливу. Зокрема виявлено, факти побиття арештованої Ольги Музики співробітниками Жовківського райвідділу НКДБ, арештованої Коловської-Токаржевської А.В. працівниками слідчого відділу УНКДБ. Співробітники Кам'янка-Буського райвідділу НКДБ затримали трьох громадян, піддали їх побиттю, в результаті чого отримали вигадані покази про їх приналежність до ОУН. На допиті в слідчому відділі УНКДБ ці громадяни відмовились від своїх показів і були випущені за відсутністю інших доказів. Також в звіті зазначається, що співробітниками слідчого відділку УНКДБ припинено 88 слідчих справи по причині необґрунтованих арештів⁶⁹.

Велику увагу контролю за моральною чистотою і дотриманням законності в карально-репресивних органах приділяли обласні комітети партії.

Зумовлено це було в першу чергу «інстинктом самозбереження»: партійні керівники розуміли, що деградація в лавах органів призведе до зниження ефективності їхньої роботи, а отже радянська розтягнеться на невизначений період. Секретар Дрогобицького обкому КП(б)У Олексенко в травні 1945 року характеризує проблему з кадрами репресивних органів

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Патриляк І., Пижик А. Діяльність радянських органів держбезпеки на Львівщині (липень 1944 – травень 1945 рр.) у світлі звіту оперативної бригади НКДБ СРСР. // Вісник КНУ. Історія, 2015, №2. С. 65.

Дрогобицької області зазначає таке: «маємо ще і на сьогодні в апараті органів НКВС та НКДБ чуждих, переступних, розклавших та таких що не забезпечують роботи, тобто ту групу людей, від яких необхідно терміново органи очистити».⁷⁰

В своєму розлогодному листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Хрущова від 5 травня 1945 року Олексенко навів велику кількість конкретних недоліків і фактів зловживань серед керівного складу УНКДБ, що проявлялися в протизаконних діях зі сторони начальника Мостиського райвідділу НКДБ, який в ході своєї роботи вбив трьох людей ⁷¹. Партієць також викриває серйозні кадрові проблеми в апараті обласного управління, чим безумовно кидає тінь на начальника управління Майструка, критикуючи останнього за безвідповідальний підхід до формування кадрового складу відділів Управління НКДБ⁷². Олексенко констатує необхідність замінити 7 начальників міськрайвідділів, начальника 2 відділу і його заступника.

Далі Олексенко наводить факти зловживань рядових співробітників НКДБ: Орлов скоїв самочинний розстріл; Кутанов – систематичні п'янки та небажання працювати; Кокшаров – пияцтво, порушення трудової дисципліни, повна бездіяльність; Зінов'єв – систематично п'є, Ховрачов – систематично п'є, недбайливо ставиться до роботи, намагався звалтувати неповнолітню доньку голови сільради.⁷³

Швидкі темпи комплектування спричиняли потік кадрових проблем: професійна непридатність співробітників, вчинення злочинів, перевищення влади, пияцтво тощо. Такі недоліки регулярно виявляли перевірочні комісії «з центру», органи прокуратури, відділи кадрів обкомів партії, про що інформувалося керівництво ЦК КП(б)У та НКДБ, але зважаючи на дефіцит кадрів до реальної відповідальності притягалися лише явні злочинці і злісні порушники. Злочини співробітників НКДБ проти місцевого населення з

⁷⁰ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2432, арк.12.

⁷¹ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2432, арк.20.

⁷² Там само.

⁷³ Там само..

одного боку підривали авторитет більшовицької влади, з іншого – породжували серед населення атмосферу страху і зневіри у доцільності спротиву, що грало «на руку» владі.

Особливим методом залякування населення, до якого вдалися органи державної безпеки, стали публічні страти повстанців на шибениці. Опубліковані архівні документи містять факти виконання таких страт співробітниками УНКДБ Чернівецької області. Безпосереднім виконавцем страт був комендант УНКДБ старший лейтенант Трапідин, який отримував вказівки від начальника УНКДБ по Чернівецькій області Решетова.⁷⁴

2.4. Керівний склад органів державної безпеки

Будь-яка організаційна структура не здатна працювати без людей. Людськими, розставленими по посадам організаційної структури, необхідно керувати. Від якості керування залежить здатність організації виконувати покладені на неї завдання.

Якість керування організацією залежить від особистості керівника. Отже, щоб з'ясувати на скільки якісно могло здійснюватися керування органами державної безпеки розглянемо персоналії начальників обласних управлінь НКДБ та проаналізуємо віхи їх служби в досліджуваній період.

Начальник УНКДБ **Рівненської області** підполковник державної безпеки Цветухін Федір Андрійович, 40 років, росіянин. В органах державної безпеки з 1929 року, в 1919 році закінчив 7 класів школи, мав досвід «першої радянської» західних областей, де був начальником 1 спецвідділу НКВС УРСР. На посаді начальника УНКДБ перебував 3 роки 4 місяці, до 05.05.1947 року.

Начальник УНКДБ **Волинської області** підполковник державної безпеки Мартинов Олександр Миколайович, 36 років, росіянин. В органах державної безпеки з 1935 року, в 1935 році пройшов місячний курс в Промакадемії в Москві, короткий період очолював УНКВС Чернівецької

⁷⁴ Мустеца В. Шибениці на Західній Україні на початку 1945 року. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/6007dfb7236a8/>

області На посаді начальника УНКДБ перебував 9 місяців, до 09.10.1944 року.

Начальник УНКДБ **Тернопільської області** майор державної безпеки Майструк Володимир Федорович, 41 рік, українець з Проскурова. В органах державної безпеки з 1932 року, в 1921 році закінчив трудову школу в Проскурові, до війни служив в Україні, з 1943 року заступник начальника УНКДБ Харківської області. На посаді начальника УНКДБ Тернопільської області перебував 9 місяців, до 09.10.1944 року.

Начальник УНКДБ по Чернівецькій області підполковник Решетов Микола Антонович, 41 рік, росіянин. В органах державної безпеки з 1923 року, два роки навчався в совпартшколі, мав досвід «першої радянзації» - служив в прикордонних військах. З моменту відновлення НКДБ УРСР обіймав важливу посаду заступника начальника 4 управління (диверсії в тилу противника). На посаді начальника УНКДБ перебував 7 років, до 02.11.51.

Начальник УНКДБ по Станіславській області полковник державної безпеки Михайлов Олексій Никифорович, 39 років, українець з Луганська. В органах державної безпеки з 1939 року, в 1933 році закінчив Запорізький машинобудівний інститут, до 28.01.1944 року був заступником наркома державної безпеки Узбецької УРСР. Єдиний з усіх начальників управлінь, хто обіймав цю саму посаду в 1941 році і мав вищу освіту. На посаді начальника УНКДБ перебував 2 роки 5 місяців, до серпня 1946 року.⁷⁵

Начальник УНКДБ по Львівській області полковник державної безпеки Волошенко Костянтин Ісидорович, 39 років, росіянин. В органах державної безпеки з 1931 року, в 1936 році закінчив центральну школу НКВС СРСР. До 22.03.1944 року був начальником УНКГБ Алтайського краю, досвіду роботи в УРСР не мав. На посаді начальника УНКДБ перебував 7 місяців, до 09.10.1944 року.⁷⁶

⁷⁵ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности: 1941-1954. М.: Междунар. о-во «Мемориал»: Звенья, 2010.

⁷⁶ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности: 1941-1954. М.: Междунар. о-во «Мемориал»: Звенья, 2010.

Начальник оперативної групи НКДБ по Закарпатській Україні підполковник державної безпеки Чередниченко Моїсей Михайлович, 40 років, українець з Курської губернії. В органах НКВС з 1927 року, прийшов з посади заступника начальника УНКДБ по Одеській області. Саме в статусі начальника оперативної групи перебував Чередниченко М.М. до лютого 1946 року. Але в наказі військам 4 Українського фронту від 23 серпня 1945 року №302/н (про нагородження) посада Чередниченка М.М. зазначена як начальник управління безпеки Закарпатської України.⁷⁷

Аналіз біографічних даних начальників УНКДБ дозволяє побачити, що жовтень 1944 року став доволі знаковим для органів державної безпеки.

По-перше. Відбулася кадрова ротація, в рамках якої були усунуті старі і призначені нові начальники УНКДБ:

начальник УНКДБ по **Львівській** області полковник Волошенко К.І. переведений на посаду начальника УНКДБ по Миколаївській області, на якій він пробув лише 1,5 місяці до 22.11.1944, але встиг отримати орден Червоної зірки 03.11.1944. Замість нього призначено Вороніна Олександра Івановича, 36 років, росіянина, який був начальником УНКДБ по Сталінградській області;

начальник УНКДБ по **Волинській** області підполковник Мартинов О.М. імовірно виведений в розпорядження, де перебував три місяці, після чого, з 05.02.1945 був призначений на посаду начальника УНКДБ по Миколаївській області. Замість нього призначено Шестакова Михайла Миколайовича, 35 років, росіянина, який до цього працював у 2 управлінні НКДБ СРСР;

начальник УНКДБ по **Тернопільській** області Майструк В.Ф. переведений на посаду начальника УНКДБ по Дрогобицькій області. Виконуючим обов'язки начальника УНКДБ по Тернопільській області призначено підполковника держбезпеки Дмитрієва Петра Павловича, але вже 19 грудня 1944 року замість нього призначено Малініна Леоніда

⁷⁷ НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939-1956) / Сб. документов. Сост.: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин — М.: Объед. редакция МВД России, 2008. — 640 с.

Андрійовича, 37 років, росіянина, який був начальником УНКДБ по Новосибірській області.

Відтак, з шести управлінь в трьох (Львівському, Волинському, Тернопільському) було замінено начальників. З трьох звільнених начальників УНКДБ лише Майструка залишили в західних областях України, інших спрямували «в тил». Новопризначених начальників управлінь перевели з Сталінградської і Новосибірської областей, а Шестакова – з апарату НКДБ СРСР. Всі вони були росіянами і не мали досвіду роботи в західних областях України. На жаль, наявна джерельна база не дозволяє з'ясувати чим саме були обумовлені зазначені кадрові ротації. Однак, можна припустити, що це була реакція вищого керівництва на незадовільні результати боротьби з українським національно-визвольним рухом.

По-друге. 09 жовтня 1944 року, були присвоєні звання полковника державної безпеки:

Майструку В.Ф., начальнику УНКДБ по Тернопільській області;

Цветухіну Ф.А., начальнику УНКДБ по Рівненській області;

Решетову М.А., начальнику УНКДБ по Чернівецькій області;

Шестакову М.М., начальнику УНКДБ по Волинській області.

По-третє. 20 жовтня 1944 року відбулося поголовне (100%) нагородження керівництва НКДБ та НКВС УРСР та всіх обласних начальників. Імовірно, що підставою для цього масового нагородження стало те, що керівництво СРСР усвідомлюючи складну обстановку в регіоні, прагнуло заохотити начальників УНКДБ до якнайшвидшого придушення українського повстанського руху та завершення проведення «другої радянської» західних областей України.

Після перепризначень жовтня 1944 року перелік прізвищ начальників УНКДБ виглядав так: Майструк, Шестаков, Воронін, Цветухін, Михайлов, Малінін, Решетов. З 7-ми начальників УНКДБ лише Майструк і Михайлов були українцями. Дивлячись на цей перелік виникає питання, як ці призначення співвідносяться з гучними закликами партійних керівників

УРСР про необхідність залучення кадрів, які володіють українською мовою і мають досвід роботи на західноукраїнських землях. Цим вимогам відповідав начальник Станіславського УНКДБ Михайлов, який в 1941 році очолював те саме управління, був українцем, єдиний з усіх мав вищу освіту, та Майструк, який до війни служив в Україні.

Характерною рисою є те, що начальники управлінь НКДБ були ровесниками: наймолодшому Шестакову (Волинське УНКДБ) було 36 років, найстаршим Майструку і Решетову – 41 рік. Всі мали робітничо-селянське походження, їх юність припала на початок 1920-х років, що зробило їх відданими бійцями «світової комуністичної революції».

Були серед керівного складу й порушники дисципліни. Так, після переведення Майструка в Дрогобицьку область виконуючим обов'язки начальника Тернопільського УНКДБ було призначено підполковника держбезпеки Дмитрієва Петра Павловича, але вже 19 грудня 1944 року за розвал роботи і систематичне пияцтво його звільнили з органів НКДБ⁷⁸. Сам Майструк теж був далеко не зразковим співробітником: в 1941 році він уникнув кримінальної відповідальності за порушення законності в 1937-1938 роках, але пізніше все ж отримав моральне покарання. Після тривалих розслідувань, в 1957 році в наказ про його звільнення (від 1954 року) було внесено зміни і зазначена така підстава для звільнення: «за фактами, що дискредитують високе звання офіцера органів державної безпеки». Така зміна наказу призвела до обмеження пенсії⁷⁹.

Узагальнюючи образ начальника обласного управління можна зазначити, він цілком відповідав узагальненому образу співробітника органів державної безпеки західних областей України того часу. Серед керівного складу було мало українців, людей з вищою освітою, також були люди професійно непридатні, яких доводилося переводити на схід або звільняти з органів.

⁷⁸ ЦДАГОУ. Ф.1, оп.23, спр.2431, арк.13.

⁷⁹ Подкур Р. «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...»: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2018. - № 1(49). - С. 66.

Довідкова інформація щодо начальників УНКДБ наведена в ДОДАТКАХ 4, 5.

Висновки по другому розділу

В досліджуваний період штати органів державної безпеки УРСР безупинно збільшувались (18,5 тис. посад в березні 1945 року), тому незважаючи на постійний приток поповнення (в середньому по 500 осіб на місяць) некомплект кадрів становив близько 80%. При цьому західні області УРСР були укомплектовані краще ніж східні. Основними способами комплектування органів НКДБ західних областей України були: надсилання співробітників з інших республік СРСР за рішенням відділу кадрів союзного наркомату; спрямування співробітників зі східних і центральних областей УРСР відповідно до «рознарядок» ЦК КП(б)У. Обкоми партії західних областей були «кровно» зацікавлені в якнайшвидшій ліквідації «антирадянщини», тому ретельно контролювали стан укомплектованості органів НКДБ і періодично зверталися до ЦК КП(б)У з проханнями про направлення додаткових кадрів.

Узагальнений соціальний портрет співробітника органів державної безпеки виглядав так: росіянин, віком до 35 років, комсомолец або член комуністичної партії, зі стажем служби до 5 років і освітою до 9 класів. Органам державної гостро не вистачало спеціалістів з середньою спеціальною та вищою освітою.

Серед семи начальників обласних управлінь українців було 2, вищу освіту мав 1, досвід «першої радянзації» мали 3. В керівній ланці теж виявилися люди не придатні до служби в західних областях України, яких замінили в жовтні 1944 року, а також порушник дисципліни, якого звільнили з органів НКДБ.

Швидкі темпи комплектування спричиняли потік кадрових проблем: професійна непридатність співробітників, вчинення злочинів, перевищення влади, пияцтво тощо. Такі недоліки регулярно виявляли перевірочні комісії «з центру», органи прокуратури, відділи кадрів обкомів партії, про що

інформувалося керівництво ЦК КП(б)У та НКДБ, але зважаючи на дефіцит кадрів до реальної відповідальності притягалися лише явні злочинці і злісні порушники. Злочини співробітників НКДБ проти місцевого населення з одного боку підривали авторитет більшовицької влади з іншого – породжували атмосферу страху і зневіри у доцільності спротиву, що грало «на руку» владі.

Служба в західних областях України стала справжнім випробуванням для співробітників НКДБ, яке загартувало тих, хто здатен був виконувати будь-які завдання партії.

Розділ 3. РОЛЬ І МІСЦЕ ОРГАНІВ НКДБ В УТВЕРДЖЕННІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

3.1. Втручання органів державної безпеки у проведенні виборів до Верховної Ради СРСР

Більшовицькому режиму було вкрай важливо демонструвати на міжнародній арені, що його влада базується на принципах демократії і народовладдя. Ключовим елементом цих принципів є проведення демократичних виборів з такими обов'язковими атрибутами як висунення кандидатів, друкування виборчих бюлетенів, наявність урн для голосування, процедурою підрахунку голосів і оголошенням результатів виборів, що мало створювати ілюзію перемоги більшовиків у конкурентній політичній боротьбі. Органи комуністичної партії приділяли надважливу роль підготовці до виборів. Основним елементом цієї підготовки була агітаційна робота.

Політбюро ЦК КП(б)У підготувало низку документів, які визначали завдання органів державної безпеки західних областей України на «ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів», «підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у зв'язку з виборами».

Важливими нормативними актами, які повинні були забезпечити виборчий процес на західноукраїнських землях стали:

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1945 р. «Про хід виконання постанови ЦК КП(б)У від 24 липня 1945 року «Про ліквідацію залишків банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР»;

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р. «Про додаткові заходи боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях УРСР»;

Постанова пленуму ЦК КП(б)У від 14 грудня 1945 р. «Про політичну і агітаційно-масову роботу серед населення у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР»;

Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 16 грудня 1945 р. «Про утворення в ЦК КП(б)У відділу по західних, Ізмаїльській і Закарпатській областях Української РСР»;

Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 22 січня 1946 р. «Про хід підготовки до виборів у Верховну Раду у Львівській [Волинській, Дрогобицькій, Рівненській. Станіславській. Тернопільській] області»;

Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 6 лютого 1946 р. «Про підвищення пильності і посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях УРСР у зв'язку з виборами у Верховну Раду СРСР»;

Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 8 лютого 1946 р. «Питання західних областей УРСР у зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР» та лист ЦК КП(б)У першим секретарям обкомів КП(б)У західних областей УРСР, начальникам облуправлінь НКВС і НКДБ; Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 21 лютого 1946 р. «Підсумки виборів до Верховної Ради СРСР у західних областях України і подальші завдання партійних організацій»;

Постанова Політбюра ЦК КП(б)У від 26 лютого 1946 р. «Про текст звернення до населення західних областей Радянської України».⁸⁰

Карально-репресивному апарату сталінського тоталітарного режиму протягом 1944 – 1945 років не вдалося «остаточно покінчити» з українським національно-визвольним рухом ні впродовж трьох місяців, ні впродовж року, ні впродовж двох років. Отже, на західноукраїнських землях, у «виборчу кампанію» більшовицька влада вступала з наявною політичною опозицією, яка хоч і перебувала на підпільному становищі, але користувалася підтримкою місцевого населення.

В таких умовах влада звісно не могла покладатися лише на агітацію і пропаганду. Відтак, як і в будь-якій недемократичній державі, великі сподівання щодо успішного проведення виборів покладалися на спеціальні служби. А у спеціальних служб заготовлений свій набір методів у підготовці

⁸⁰ Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області). 2018. С. 14-15.

до виборів. До цих, перевірених роками, методів належить: фізична ліквідація або усунення лідерів політичної опозиції, агентурно-оперативна робота в середовищі політичної опозиції з метою з'ясування її планів та намірів, вжиття заходів протидії намірам опозиції, дискредитація опозиції, виявлення та усунення агітаторів від опозиції, тимчасова ізоляція осіб, які можуть створити проблеми в день проведення виборів. Характерно, що органами державної безпеки УРСР, в рамках сприяння більшовицькій партії в утвердженні своєї влади на західноукраїнських землях, як по методичці, був використаний весь набір цих методів. Хоч не всі заходи були безпосередньо пов'язані з виборами 1946 року, але всі вони були частиною політичної боротьби.

Наприкінці Другої світової війни політичними лідерами українського національно-визвольного руху українців були Степан Бандера та Андрій Мельник. Серед архівних матеріалів Служби зовнішньої розвідки України є документи, які безпосередньо свідчать про розробку НКДБ планів із фізичного знищення Степана Бандери та Андрія Мельника. Так, у одній із довідок зазначено: «Одночасно, з метою розкладання українського націоналістичного підпілля мельниківського спрямування і організації спеціальних заходів із ліквідації Мельника Андрія, 4 управлінням НКДБ УРСР готується і найближчим часом буде виведена за кордон у м. Берлін спеціальна група «Вулкан».⁸¹

Відповідний план спеціальних заходів, розроблених 4-м управлінням НКДБ УРСР, був затверджений 11 листопада 1944 року заступником наркома державної безпеки УРСР, комісаром державної безпеки Дроздецьким. У ньому чітко зазначено, що кінцевою метою має бути саме ліквідація Андрія Мельника. Поетапно розписано і всі необхідні заходи, визначено учасників. До спецгрупи включили 5–7 осіб із числа перевіреної агентури 4-го і 2-го

⁸¹ ГДА СЗР України. Ф. 1. Спр. 11332. Т. 2. Арк. 8.

управлінь НКДБ УРСР, які працювали по лінії боротьби з українськими націоналістами і мали досвід роботи в підпіллі у тилу ворога⁸².

З метою ліквідації Степана Бандери 4-м управлінням НКДБ УРСР був розроблений «План спеціальних заходів 4 управління НКДБ УРСР за агентурною справою «Овод», затверджений заступником народного комісара держбезпеки УРСР Дроздецьким 11 листопада 1944 року⁸³. У ньому чітко і недвозначно ставиться завдання з ліквідації С. Бандери. В довідці, яка супроводжувала план зазначалося, що «найближчим часом із перевіреної кваліфікованої агентури НКДБ УРСР буде сформована і виведена в район м. Берліна спеціальна група в кількості 5–7 осіб»⁸⁴.

Виходячи з цих планів, НКДБ хотів під звуки артилерійської канонади і розривів авіаційних бомб одночасно знищити обидві знакові постаті українського національно-визвольного руху безпосередньо у столиці Третього Рейху, приховавши у такий спосіб свою причетність і уникнувши звинувачень у політичному тероризмі⁸⁵. Планування таких операцій складає зміст діяльності спецслужби, але рішення щодо їх проведення приймається політичним керівництвом. Ми не знаємо достовірно, чи приймало більшовицьке керівництво позитивне рішення щодо реалізації цих планів, але бачимо, що НКДБ сумлінно виконав «свою частину» роботи.

В рамках агентурно-оперативної роботи в середовищі політичної опозиції органи НКДБ встановили, що в українському підпіллі почали створюватися пропагандистські групи, які мали проводити роз'яснювальну роботу з мешканцями з метою зриву виборів шляхом проведення зустрічей, поширення листівок. Загони УПА мали охороняти пропагандистів, а в день виборів їм доручалося проведення бойових акцій для зриву голосування,

⁸² Андрій Мельник. Під щільною опікою НКДБ УРСР. Режим доступу: <https://szru.gov.ua/history/stories/andrii-melnyk-pid-shchilnoyu-opikoyu-nkdb-ursr>

⁸³ Невідомий план ліквідації Степана Бандери. Режим доступу: <https://szru.gov.ua/history/stories/nevidomyi-plan-likvidatsii-stepana-bandery->

⁸⁴ ГДА СЗР України. Ф. 1. Спр. 10876. Т. 2. Арк. 541–542.

⁸⁵ Невідомий план ліквідації Степана Бандери. Режим доступу: <https://szru.gov.ua/history/stories/nevidomyi-plan-likvidatsii-stepana-bandery->

знищення бюлетенів, виведення з ладу засобів зв'язку. Також підпільники планували спостерігати за подіями на виборчих дільницях та фіксувати можливі порушення.⁸⁶ Отже наявна агентурна мережа дозволила органам державної безпеки дізнатися про плани українського підпілля і вжити ефективних заходів щодо їх нейтралізації.

Наступним методом роботи спецслужби було виявлення та усунення агітаторів від опозиції, розшук авторів антирадянських листівок.

У лютому 1946 року співробітниками Мізоцького райвідділу НКДБ в селі Кунин заарештовано та засуджено до 20 років каторжних робіт 23 річного зварювальника Мізоцького цукрозаводу Василя Цвинюка, який активно закликав односельчан не брати участь у виборах⁸⁷.

Крім того, у В. Цвинюка виявлено листівки в яких розповідалося про бойовий дух українського народу, події Української революції, діяльність Центральної Ради. Закінчувалась листівка закликом: «Поневолені і zagrożені народи, єднайтеся в боротьбі проти сталінсько-большевицьких імперіалістів! Воля людині!»⁸⁸

Інформація отримана в результаті агентурної роботи дозволила органам НКДБ скласти списки людей, які могли в день проведення виборів скоїти антирадянські виступити, вчинити акції на виборчих дільницях. Всіх цих людей напередодні виборів було затримано та тимчасово ізольовано.

За результатами виборів територіальні органи НКДБ доповідали в центр про факти антирадянських проявів. Наприклад у звіті Мізоцького райвідділу НКДБ від 12 лютого 1946 р. зазначалося, що під час підрахунку голосів на окремих бюлетенях було виявлено намальований тризуб, написи «не хочемо колгоспів», деякі бюлетені стали непридатними⁸⁹.

⁸⁶ Історія з грифом "Секретно": Радянська демократія: вибори 1946 року. Режим доступу: <https://tsn.ua/analitika/radyanska-demokratiya-vibori-1946-roku.html>

⁸⁷ Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області). 2018. С. 21.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само. С. 22.

Безпрецедентна військово-чекістська операція «Велика блокада», основними виконавцями якої були війська та органи НКВС, в поєднанні з агентурно-оперативною роботою органів державної безпеки дозволили більшовицькій партії використати результати виборів 1946 року для легімітизації свого становища на західноукраїнських землях.

3.2. Заходи щодо ліквідації Української греко-католицької церкви

З відновленням радянської влади на західноукраїнські землі з'явилися нові завдання, одним з яких відносилася боротьба проти національно-визвольного руху та іншим – «оперативні заходи» щодо розпуску Української греко-католицької церкви, які були тісно взаємопов'язані між собою.

Від повноцінного розгортання заходів щодо підпорядкування та подальшої ліквідації греко-католицької церкви на початку утримувалися внаслідок наявності авторитету тодішнього глави церкви Андрея Шептицького (1865-1944), який виступав за підтримку своїми віруючими радянської влади та показував своє бажання співпрацювати з нею заради забезпечення миру та спокою на західноукраїнських землях⁹⁰.

Тому, радянське та партійне керівництво ще не вдавалося до активних дій, сподіваюсь, що митрополит Шептицький зможе власним авторитетом підштовхнути суспільство західноукраїнських земель та духовенство прийняти радянські «правила гри».

Водночас, і сам митрополит усвідомлював, що тільки його життя та авторитет досі зберігає існування церкви від подальших спроб комуністичного режиму підпорядкувати її у своїх інтересах та перетворити на невід'ємну частину підконтрольного радянського суспільства, передусім на новопридбаних землях Західної України.

Одразу ж після смерті митрополита, в самій церкві розпочалася боротьба за владу, якою вирішила скористатися комуністичний режим при допомозі

⁹⁰ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 – 1950) / Переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 72

органів безпеки для виконання своєї головної мети – повної ліквідації Української греко-католицької церкви та «возз'єднання» її в подальшому з Російською православною церквою⁹¹.

Додатковим мотивом цієї кампанії також було вчинити, крім територіального «возз'єднання» українського народу, як це відбулося в період «золотого вересня» 1939 року, але і релігійне, тобто довершити ліквідацію «уніатства» на всіх українських землях, що тоді активно почало пропагуватися в західноукраїнських та всесоюзних виданнях.

В інтересах процесу «возз'єднання», певною мірою працював організований обмін польського та українського населення між СРСР та прорадянським урядом Польщі, який тим самим «вичистив» Римокатолицьку церкву з західноукраїнських земель через просто-напросто відсутність віруючих, яким було польське населення на заході України⁹². Останнє внаслідок депортаційних акцій покинуло територію краю, а ті, кому вдалося залишитися не залишалося нічого іншого, як погодитися на подальшу асиміляцію в «сталінських громадян».

Як зазначалося раніше, в ході внутрішньої церковної боротьби, наступником преподобного Андрея Шептицького став о. Йосип Сліпий, який на відміну від о. Андрея не був настільки авторитетним та популярним серед галицького суспільства⁹³.

Саме смерть митрополита запустила раніше розроблений план радянського та партійного керівництва щодо уніфікації церковного життя. Одночасно з цим відбувалося розкручування антиуніатської та антиватиканської пропаганди, яка мала стати публічним приводом (та виправданням) подальших репресивних дій на які вже була надана санкція вищим державним та партійним керівництвом.

⁹¹ Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х роках ХХ століття. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ. С. 111.

⁹² Там само, С. 115.

⁹³ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939 – 1950) / Переклад з англійської Наталії Кочан, за редакцією Олега Турія. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – С. 73.

Таким чином, у повоєнні роки, перед органами державної безпеки постало нове завдання – обмеження впливу релігії, зокрема ліквідація Української греко-католицької церкви шляхом насильницького переходу до сфери Московського патріархату. Відповідальність за проведення цих заходів була покладена на 2 управління НКДБ УРСР.

Основними напрямками роботи **2-го управління НКДБ УРСР** були агентурно-оперативна робота із виявлення нелегальних церковних структур і розширення агентурної мережі серед духовенства; проведення заходів з ліквідації Української греко-католицької церкви.

За напрямком розширення агентурної мережі серед духовенства на 1 січня 1946 р. органами НКДБ заведено 5 центральних агентурних справ та 233 справи⁹⁴.

У той же час активно йшла робота по агітації представників духовенства. Усього перейти до православної церкви погодилися 1149 представників УГКЦ з них: «1 – вікарій, 76 – деканів, 892 – священники, 17 – дияконів, 160 – дяків, 3 – монахи».⁹⁵

Але, незважаючи на задіяні ресурси з боку радянської влади, процеси знищення УГКЦ на території західних областей України не завжди приносили бажаний результат. Так, у травні 1945 року, агентурно-оперативну діяльність по ліквідації УГКЦ Управління НКДБ по Дрогобицькій області перевіряв заступник начальника 5 відділу (релігійного) 2 управління НКДБ СРСР.

На його думку: «Існуюча система роботи у м. Дрогобичі і районах не дозволяє забезпечити виконання завдань, поставлених перед УНКДБ директивами НКДБ УРСР про розгортання агентурно-оперативної роботи по уніатській і католицькій церквам, виявлення активної й організуючої ролі

⁹⁴ Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність II управління НКДБ УРСР в 1946 р. // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2013. Вип.2. Ч.1. С. 91.

⁹⁵ Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність II управління НКДБ УРСР в 1946 р. // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2013. Вип.2. Ч.1. С. 93.

ворожих елементів серед духовенства у повстанській діяльності оунівського і польського підпілля»⁹⁶.

У рамках заходів з боротьби з УГКЦ 11 квітня 1945 року Управлінням НКДБ по Львівській області був заарештований предстоятель УГКЦ Йосип Сліпий разом з іншими греко-католицькими священниками. Станом на 1 січня 1946 р. у було арештовано 262 представника греко-католицького духовенства та членів ОУН⁹⁷.

Агентурно-оперативна діяльність 2-го управління НКДБ УРСР в січні 1946 р. свідчила про те, що органи держбезпеки розпочали планомірну і сплановану акцію, пов'язану як з проведенням Львівського собору, так і поступовою ліквідацією Церкви загалом, намаганням через розширення агентурної мережі не лише її контролювати, але й впливати на неї.⁹⁸

НКДБ СРСР в січні 1946 року скерував до НКДБ УРСР «Вказівки про скликання собору греко-католицької уніатської церкви західних областей України для ліквідації її шляхом возз'єднання з РПЦ».

Проведення заходу, названого «Львівській собор» було заплановано у березні 1946 року. Головні теми виступів – перехід до православної церкви, засудження політики Ватикану, слова вдячності радянській владі та, зокрема, Й. Сталіну.⁹⁹

Для підготовки такого, з точки зору більшовиків історичного та визначного за підсумковими резолюціями заходу були залучені масштабні ресурси за різними напрямками роботи.

Так, ретельна робота по відборі кандидатів у делегати собору (починаючи від перевірки на лояльність до влади, закінчуючи підготовкою

⁹⁶ Подкур Р. «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...»: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2018. - № 1(49). - С. 38.

⁹⁷ Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність II управління НКДБ УРСР в 1946 р. // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2013. Вип.2. Ч.1. С. 93.

⁹⁸ Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність II управління НКДБ УРСР в 1946 р. // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2013. Вип.2. Ч.1. С. 94.

⁹⁹ Рубльова Н.С. ЛЬВІВСЬКИЙ СОБОР 1946 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lvivsky_sobor_1946

текстів виступів) дозволила направити на собор до Львова лише добре «оброблених» і заляканих представників духовенства та населення.

У лютому 1946 року у Володимирському соборі м. Києва на єпископів православної церкви було висвячено отця М. Мельника (Самбірсько-Дрогобицька єпархія) та отця А. Пельвецького (Станіславська єпархія). Цей факт надав проведенню Львівського собору більшої відповідності церковним канонам.

8 березня 1946 року у соборі Святого Юра, головному храмі УГКЦ, було відкрито Львівський собор.

Отець Г.Костельник (Львівська єпархія) виголосив ключову доповідь на тему «Про мотиви воз'єднання Греко-католицької церкви з Руською православною церквою», яку підтримали присутні. Таким чином, було остаточно закріплено перехід УГКЦ до православ'я, що створило підстави для переслідування вірян УГКЦ, які не погодилися з таким рішенням.

2 управління НКДБ УРСР спільно з Управліннями НКДБ західних областей України застосовуючи заходи репресій, залякування і погроз до духовенства УГКЦ успішно справилися з завданням більшовицької партії.

3.3. Оперативні заходи з підготовки «добровільного» приєднання Закарпаття до СРСР

На початковому етапі Другої світової війни, після визнання чехословацького уряду у вигнанні на чолі з Едвардом Бенешем, чотири головні союзні країни – Сполучені Штати, Великобританія, Франція та Радянський Союз, однак дві з яких (США та СРСР) взагалі ніколи не визнавали територіальні зміни Чехословаччини, спричинені Мюнхенською угодою 1938 року з подальшою федералізацією чехословацької держави та наступною окупацією німецькими військами в березні 1939 року.

Сам чехословацький уряд у еміграції активно виступав за відновлення Чехословаччини після війни в довоєнних кордонах, включаючи

«Підкарпатську Русь»¹⁰⁰, цього не вдалося реалізувати на практиці через прихід радянських військ на Закарпаття.

Отже, про відновлення радянських органів влади тут не йшлося (яких тут і не було в попередні роки), але це не завадило комуністичному режиму в особі Червоної армії та оперативних груп НКДБ приступити до формування самопроголошених «Народних комітетів» на чолі з «Народною радою», які фактично проголосили про заснування квазідержавного утворення – Закарпатська Україна.

При тому, сам СРСР не визнавав де-факто Закарпатську Україну як незалежну державу, на відміну від Тувинської народної республіки, яка в той же час була анексована Радянським Союзом та ввійшла до складу Радянської Росії.

В перші місяці свого існування народні комітети в містах та містечках Закарпатської України існували, аби забезпечити відновлення чехословацького правління на звільнених землях, і тому тривалий час в них були представлені більшість довоєнних діячів різних політичних орієнтацій періоду міжвоєнної Чехословаччини¹⁰¹. Однак, з часом в них посилювалася присутність прорадянських діячів, що пізніше об'єдналися в Комуністичну партію Закарпатської України¹⁰².

Подальшою підготовкою з'їзду народних комітетів, які мали ініціювати та легітимізувати «приєднання» займалося командування 4-го Українського фронту, через продовження бойових дій на Закарпаття.

Самим процесом скликання з'їзду керували Л. Мехліс і Л. Брежнев¹⁰³.

І з часом, завдяки репресивним діям органів безпеки, основна політична роль перейшла до проголошеної Комуністичної партії Закарпатської України, яка стала перехідним етапом в процесі «добровільного возз'єднання» та головним ініціатором цього «возз'єднання».

¹⁰⁰ Назва Закарпаття в 1918-1946 роках.

¹⁰¹ Підкарпатська Русь: формування національної самосвідомості (1848-1948). – с. 422

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Макара М. П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 — січень 1946 рр.) / М. П. Макара. — Ужгород : Патент, 1995.

Головним рішенням з'їзду стало прийняття «Маніфесту Першого з'їзду Народних Комітетів», згідно з рішенням якого проголошені такі подальші кроки, що мали гарантувати безповоротну та подальшу «радянізацію» краю, тим самим надавши публічну форму радянській «спецоперації» щодо Закарпаття.

Сам «Маніфест» мав чотири пункти, які служили поетапним процесом утвердження радянського врядування на Закарпаття: про вихід Закарпатської України зі складу Чехословацької держави, звернення до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР щодо приєднання до радянської України, особистий склад та повноваження «законодавчого органу» самопроголошеної території (Народної Ради), з останнім пунктом про найголовнішу мету всієї «спецоперації» - приєднання до Радянського Союзу та Радянської України¹⁰⁴.

Починаючи з цього моменту, органами державної безпеки почався процес «радянізації» Закарпаття та подальшого приєднання до Радянського Союзу. Оперативна група НКДБ УРСР, яка мала здійснювати ці оперативні заходи, в Закарпаття у кількості 7 осіб прибула у січні 1945 р., а у квітні цього ж року її чисельність зросла ще на 11 осіб.

Одночасно з цим, уряд Закарпатської України утворив апарат уповноваженого Народної ради з питань державної безпеки, тим самим легалізувавши перебування радянських органів державної безпеки. До складу цієї Народної ради входив 21 працівник. Метою, яка була поставлена «урядом» Народній раді стала боротьба з «активною ворожою діяльністю керівництва колишніх фашистських і профашистських партій та організацій, а також австро-німецької агентури, залишеної в тилу Червоної армії», поставши за основну мету сформувати апарат державної безпеки в 13 округах Закарпаття, залишивши в управлінні УНКДБ лише 5 осіб. Загальна

¹⁰⁴ Маніфест I з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною (плакат) (26.11.1944) // ДАЗО. — Ф. Р-14. — Оп. 1. — Спр. 11.

чисельність працівників органів безпеки зростає до 200 працівників, на 13 окружних відділів.¹⁰⁵

У «Доповідній записці про агентурно-оперативну роботу по лінії 2 Управління НКДБ УРСР за грудень 1945 р.»¹⁰⁶ вимагали також від працівників державної безпеки підвищення уваги до виборчого процесу та виборчих дільниць. Активізація антирадянської пропаганди та відповідна робота з населенням потребували негайного реагування. Певні результати давало залучення окремої частини населення до співпраці з органами державної безпеки. За окремими статистичними матеріалами, в 1945 році було завербовано близько 1640 осіб, з них: «171 - агенти, 1416 - інформатори, 34 - резиденти, 26 - власники явочних квартир. За іншими даними, їх було 1638 осіб, з них 193 - агенти, 1404 - інформатори, 17 - резиденти, 24 - власники явочних квартир, 9 осіб за нез'ясованих причини виключено з цієї мережі.»¹⁰⁷ Така співпраця надавала можливість контролювати настрої та вчинки громадян, здійснювати випереджувальні заходи.

Практично усі прояви незадоволення документувалися, навіть такі, що не закликали до конкретного опору радянській владі, а лише констатували факти реального життя: «Такої влади як зараз закарпатський народ в своєму життю не бачив і її не потрібно, ніде нічого не купиш, навколо одні військові. Після цього комуністи хочуть щоб ми за них голосували»¹⁰⁸.

Настрої населення Закарпаття постійно аналізувалися, відстежувалися та узагальнювалися. Зокрема, у січні 1946 року народним комісаром держбезпеки УРСР С. Савченком було підготовлено звіт «Про політичні настрої населення Закарпатської України»¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Зуляк І. Функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті у 1945–1946 рр. (на основі архівних матеріалів // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип.1. Ч.2. С. 77.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Там само

¹⁰⁸ Там само

¹⁰⁹ Зуляк І. Функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті у 1945–1946 рр. (на основі архівних матеріалів // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип.1. Ч.2. С. 76.

Заходи щодо забезпечення проведення виборів відповідно до «Плану оперативно-військового забезпечення виборчих дільниць», були направлені на збільшення кількості «відповідальних працівників» державної безпеки в округах та посилення військової безпеки в населених пунктах, розташованих близько до кордонів з Львівською та Станіславською областями для припинення можливих «візитів» членів Організації українських націоналістів та повстанців¹¹⁰.

Проведення загальносоюзних виборів на території західних областей УРСР стало викликом і для комуністичного радянської влади, і для радянських спеціальних служб враховуючи відмінність новонабутих областей від іншої території СРСР.

Серйозним фактором також стало, що ці вибори пройшли під поєднанням двох елементів: активної агітації силами партійних та комсомольських органів, так і силовою присутністю радянських військ на території західних областей, які повинні були забезпечити їх проведення, тим самим легітимізувавши остаточно радянську владу.

¹¹⁰ Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (Вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. С. 58.

ВИСНОВКИ

У роботі досліджено особливості становлення та зміцнення тоталітарного режиму в особі органів державної безпеки на західноукраїнських землях наприкінці Другої світової війни.

1. Характерною особливістю технології формування мережі територіальних органів НКДБ було те, що вона розгорталася в два етапи: спочатку оперативні групи, потім – штатні підрозділи. Більшовицька влада вимагала від оперативних груп рухатися з передовими частинами Червоної армії прагнучи таким чином убезпечитися від утворення українських самоврядних органів влади. Після закріплення оперативних груп у визначених містах західних областей України співробітники НКДБ починали працювати вже як штатні працівники обласних управлінь НКДБ. Структурно-функціональна побудова обласних управлінь НКДБ відповідала структурно-функціональній побудові НКДБ СРСР. Основним функціональним підрозділом був відділ/відділення контррозвідки.

2. В 1944 році органи державної безпеки знаходились на етапі пошуку і формулювання свого місця і ролі в системі радянської тоталітарної держави, що було спричинено відокремленням від НКВС та необхідністю створити спецслужбу держави, яка має неприховані імперські амбіції. Цей етап став затяжним в зв'язку неадекватною початковою оцінкою масштабів українського національно-визвольного руху, що виражалося у постійному декларуванні партійними лідерами термінів його остаточного придушення та постійним перенесенням цих термінів. На відміну від східних і центральних областей УРСР, де контингент «зрадників батьківщини» був обмежений, в західних областях України ярлик «зрадника батьківщини» можна було повісити на кожного, бо населення не вважало СРСР своєю батьківщиною.

3. В досліджуваний період штати органів державної безпеки УРСР безупинно збільшувались (18,5 тис. посад в березні 1945 року), тому незважаючи на постійний приток поповнення (в середньому по 500 осіб на місяць) некомплект кадрів становив близько 80%. При цьому західні області

УРСР були укомплектовані краще ніж східні. Основними способами комплектування органів НКДБ західних областей України були: надсилання співробітників з інших республік СРСР за рішенням відділу кадрів союзного наркомату; спрямування співробітників зі східних і центральних областей УРСР відповідно до «рознарядок» ЦК КП(б)У. Обкоми партії західних областей були «кровно» зацікавлені в якнайшвидшій ліквідації «антирадянщини», тому ретельно контролювали стан укомплектованості органів НКДБ і періодично зверталися до ЦК КП(б)У з проханнями про направлення додаткових кадрів.

4. Швидкі темпи комплектування спричиняли потік кадрових проблем: професійна непридатність співробітників, вчинення злочинів, перевищення влади, пияцтво тощо. Такі недоліки регулярно виявляли перевірочні комісії «з центру», органи прокуратури, відділи кадрів обкомів партії, про що інформувалося керівництво ЦК КП(б)У та НКДБ, але зважаючи на дефіцит кадрів до реальної відповідальності притягалися лише явні злочинці і злісні порушники. Злочини співробітників НКДБ проти місцевого населення з одного боку підривали авторитет більшовицької влади з іншого – породжували серед населення атмосферу страху і зневіри у доцільності спротиву, що грало «на руку» владі.

5. Після глибшого з'ясування обстановки в західних областях України наприкінці 1944 року перед органами державної безпеки були сформульовані конкретні завдання, які мали кінцевою метою повну і беззастережну радянізацію західноукраїнських земель включаючи Закарпаття. Було запроваджено системний підхід у агентурно-оперативній роботі проти УПА. Цей період характеризується перманентним пошуком оптимальної структурно-функціональної побудови територіальної мережі органів НКДБ, збільшенням чисельності з одночасним усуненням непридатних співробітників, стійкою тенденцією до розширення повноважень за напрямком боротьби з «антирадянськими елементами».

6. Остаточне оформлення мережі територіальних органів НКДБ на західноукраїнських землях дозволило їм протягом 1945 – початку 1946 року успішно виконати завдання, поставлені партійним керівництвом: відбулося приєднання Закарпаття, відбулися вибори до Верховної Ради СРСР, було ліквідовано Українську греко-католицьку церкву. Ці історичні події стали результатом стратегічних «спецоперацій» спланованих і проведених органами державної безпеки західних областей України та кульмінацією їх діяльності в період «другої радянзації». Органи НКДБ зміцнили і довели свою спроможність виконувати завдання партії. Це дало підстави більшовицькій верхівці дати карт бланш керівництву органів державної безпеки, що виразилося в затвердженні в травні 1946 року нової структури Міністерства державної безпеки і його органів, що супроводжувалося значним розширенням повноважень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні джерела

1.1. Неопубліковані джерела

1. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр, 2426 (Довідка про роботу НКДБ УРСР по кадрам на 1 квітня 1945 року).
2. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр, 2427.
3. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2431 (Звіт відділу кадрів НКДБ УРСР за період з липня 1943 р. по 1 січня 1945 р.).
4. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 23. Спр, 2432.
5. ГДА СЗР України. Ф. 1. Спр. 10876. Т. 2.
6. ГДА СЗР України. Ф. 1. Спр. 11332. Т. 2

1.2. Опубліковані джерела

1. Петров Н. Кто руководил органами госбезопасности, 1941-1954; НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооружённым националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939- 1956).
2. Керівники української зовнішньої розвідки / авт.-упоряд.: В.Д.Хоменко, О.В.Скрипник, І.М.Шиденко, І.В.Білоконь, В.О.Романюк; за редакцією Г.О.Ілляшова; художник-оформл. І.Женченко. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К.: Ярославів Вал, 2011. – 173 [3] с.: іл. ISBN 978-966-2151-86-2
3. Пирожишин, Р. Штатний розпис, особовий склад, національність та рівень освіти керівного складу та секретаріату управління НКДБ-МДБ Тернопільської області у 1944–1946 рр. / Р. Пирожишин // Історія, археологія, інформаційна, бібліотечна та архівна справа: актуальні проблеми науки та освіти : І Міжнар. наук. конф., 13 трав. 2020 р., м. Кропивницький : тези доп. – Кропивницький : ЦНТУ, 2020. – С. 80-82.
4. Веденєєв Д. Розвідувально-диверсійна та контррозвідувальна діяльність органів державної безпеки за лінією фронту в 1941–1945 рр. (за документами НКВС–НКДБ Української РСР) / Д. Веденєєв // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2014. - № 2 (43). - С. 291. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/za_2014_2_12
5. Радянські органи державної безпеки в Україні (1918-1991 рр.): історія, структура, функції : матеріали круглого столу, 19 груд. 2013 р., м. Київ / [упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур ; редкол.: В. А. Смолій та ін.]; Ін-т історії України НАН України, Голов. редкол. наук.-докум. серії кн. "Реабілітовані історією", Від. по розроб. архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 469 с. – ISBN 978-966-02-7274-3.

2. Література

2.1. Монографії, збірки статей та інше

1. Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним. – Київ, 2018. – С. 188-191, 192-193
2. Стародубець Г. М., Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.). – Житомир : «Полісся», 2016, 348 с.
3. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох кн. Книга перша. Київ: Либідь, 1994. 432 с.
4. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У двох кн. Книга друга. Київ: Либідь, 1994. 688 с.
5. Магочій, П. Р. "Підкарпатська Русь: формування національної самосвідомості (1848–1948), Друге видання, доповнене та перероблене; передм. В. Фенича; вип. ред. та покажчики Л. Ільченко; ред." В. Падяк. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка (2021)
6. Макара, М. П. "Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944–січень 1946 рр.)." Ужгород: Патент (1995).

2.2. Статті

1. Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України після завершення Другої світової війни (1945- 1953 рр.) / В. Гулай // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – № 502. Держава та армія. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2004. – С. 110 –116.
2. Dokash, O. (2014). Кадрова політика формування органів влади та управління західних областей УРСР на завершальному етапі Другої Світової війни в контексті ефективності політичного функціонування сталінського тоталітарного режиму. Філософія та політологія в контексті сучасної культури, (7), 192-198.
3. Жив'юк, А. "Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.)." З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ 1 (2014): 29-52.
4. Жив'юк А. Керівники органів НКВД–НКГБ (МВД–МГБ) західних областей УРСР: кількісні та якісні характеристики (1944–1953 рр.). З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ, №1, 2014: 29-52.
5. Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянзації Рівненщини: кінець 1930-х--кінець 1950-х років. РРVPF" Papirus-Druk", 2011.
6. Жив'юк А. Кадровий склад і діяльність органів НКВД–НКГБ під час «першої радянзації» Західної України крізь призму «Великого терору» / Жив'юк А. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2012. - 2. - С. 7-40. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2012_2_7

7. Жив'юк А. Репресивна операція «Велика блокада» напередодні виборів 1946 р. у західній Україні (на матеріалах Мізоцького району Рівненської області) // Військово-науковий вісник, №30, 2018. С. 13-23.
8. Жулканич Н., Міщанин В. Перші «радянські» вибори на Закарпатті (Вибори до Верховної Ради СРСР 10 лютого 1946 р. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки, №13, 2015. С. 52-60.
9. Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність ІІ управління НКДБ УРСР в 1946 р. // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2013. Вип.2. Ч.1. С. 90-94.
10. Зуляк І. Функціонування оперативно-агентурної мережі НКДБ на Закарпатті у 1945–1946 рр. (на основі архівних матеріалів // Наукові записки Тернопільського НПУ ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип.1. Ч.2. С. 74-78.
11. Ільницький В. Кадровий склад управлінь НКДБ–МДБ Дрогобицької, Закарпатської, Станіславської, Чернівецької областей УРСР (за штатними розстановками кадрів 1944, 1947, 1950 рр.). Літопис Волині, №25, 2021. С. 29-38.
12. Ільницький В. Радянські карально-репресивні органи: особливості формування в Карпатському краї // Актуальні питання гуманітарних наук. 2015. Вип. 13. С. 21-45.
13. Ільницький В., Старка В., Глібіщук М. Практика порушення «соціалістичної законності» при утвердженні радянської адміністрації у західноукраїнських областях (1944-1950-і рр.)// Актуальні питання гуманітарних наук. 2022. Вип. 52. Том2. С. 9-22.
14. Лучаківська І. Етнонаціональні зміни у західних областях України у повоєнні роки (1945–1953 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2014. – Вип. 2. – Ч. 3.
15. Окіпнюк, В. Т. "Органи МДБ УРСР на завершальному етапі сталінського тоталітарного режиму (1946–1953 рр.): історико-правове дослідження." (2019): 38-51.
16. Окіпнюк, В. Т. "Судові органи Радянської України у механізмі державного терору (1929–1941 рр.)." Правова держава (2012): 62-69.
17. Окіпнюк В.Т. Комплектування кадрового складу органів державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.) // Часопис Київського університету права, 2019/4: 35-41.
18. Окіпнюк В. Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ: наук. і док. журн. 2008. №1/2 (30/31). С. 292–310.
19. Першина Т. С. Формування управлінських кадрів в Західній Україні в 1944-1948 рр.: регіональні особливості // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. - 2009. - Вип. 12. - С. 299-312.
20. Стародубець, Г. М. "Особливості формування партійно-радянської еліти західних областей України в 1944-1945 рр." Наукові записки

[Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія 14 (2008): 256-261.

21. Стародубець, Г. М. "Проблема плинності кадрів у системі партійно-радянського управління західних областей України в 1944–першій пол. 1946 рр." Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету 44 (1) (2015): 242-246.

22. Розлуцький, Н. "Боротьба радянського режиму з націоналістичним підпіллям у Богородчанському районі впродовж 1944–1951 рр. за документами Станіславського ОК КП (б) У та Богородчанського РК КП (б) У." Вісник Прикарпатського університету. Історія 21 (2012): 206-212.

23. Кравчук В. Органи прокуратури Волині: деякі аспекти діяльності у воєнні і перші повоєнні роки ХХ століття / В. Кравчук // Право України. - 2003. - № 6. - С.122-124.

24. Шваб, Лариса. "Відновлення мережі НКВД СРСР та її завдання в Західній Україні в 1944–1945 рр." (2019).

25. Литвиненко В., Огороднік В. Відділи військової цензури та політичного контролю НКВС–НКДБ СРСР у Червоній армії та Військово-морському флоті (кін. 1930-х – березень 1946 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. № 1. 2014. С. 99–100.

26. Москалюк, М., Пирожин, Р. (2020). Структура та комплектація міських відділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1947 рр. Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія, 4/46, 166–179. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215323>.

27. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України / Г. Стародубець // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Історичні науки. - 2010. - Вип. 16. - С. 167-177. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoai_2010_16_19

28. Патриляк І., Пижик А. Діяльність радянських органів держбезпеки на Львівщині (липень 1944 – травень 1945 рр.) у світлі звіту оперативної бригади НКДБ СРСР. //Вісник КНУ, 2015, №2. С. 50-71.

29. Подкур Р. «Наша партія є державною партією, партія, що керує державою...»: виконавець рішень Компартії полковник держбезпеки В. Майструк// З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2018. - № 1(49). С. 5-71.

30. Пронь Т. Громадська думка польського населення Західної України щодо кордонів і переселення в полі зору радянських органів держбезпеки (1944–1946 рр.) / Пронь Т. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2012. - 1. - С. 135-162. - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/gpu_2012_1_135

3. Рукописи

3.1. Дисертації

1. Докаш О.Ю. Політико-культурна трансформація західних областей України в контексті утвердження ідеології радянського тоталітаризму (1930 – 1950-ті роки): дис. на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук: 23.00.03 / НПУ ім. Драгоманова. Київ – 2017. - 438 с.

2. Думанівська А.Я. Радянська судова система в західних областях України 1944 – 1953 рр. (історико-правове дослідження): дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01 / Національний Університет «Львівська політехніка», Львів 2021. 289 с.

3. Розлуцький Н.В. Боротьба радянського режиму проти українського визвольного руху на території Станіславської області (1944-1956 рр.): військовий аспект: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.01 / НПУ ім. Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 2018. 289 с.

4. Трухан А. Я. Прокуратура західних областей України у 1944-1953 рр. (історико-правовий аспект): дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.01 / Національний Університет «Львівська політехніка». – Львів, 2011. 203 с.

5. Окіпнюк В.Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929-1953 рр.): історико-правове дослідження: Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук: 12.00.01 / Національна академія Служби безпеки України, Київ, 2020. 462 с.

6. Лісов О.С. Новітня вітчизняна історіографія створення та діяльності розвідки і контррозвідки України у 1917-1991 роках: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 20.02.22 / Національна академія Служби безпеки України, Київ, 2016. 265 с.

4. Електронні ресурси

1. Жив'юк А. Формування керівного складу органів НКВД і НКГБ у західних областях УРСР навесні – влітку 1944 року // Електронний ресурс. Режим доступу: [http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/zhivyuk_a.%20%D0%B0.\(+\).doc](http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/zhivyuk_a.%20%D0%B0.(+).doc).

2. Мустеца В. Шибениці на Західній Україні на початку 1945 року. Електронний ресурс. Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/6007dfb7236a8/>

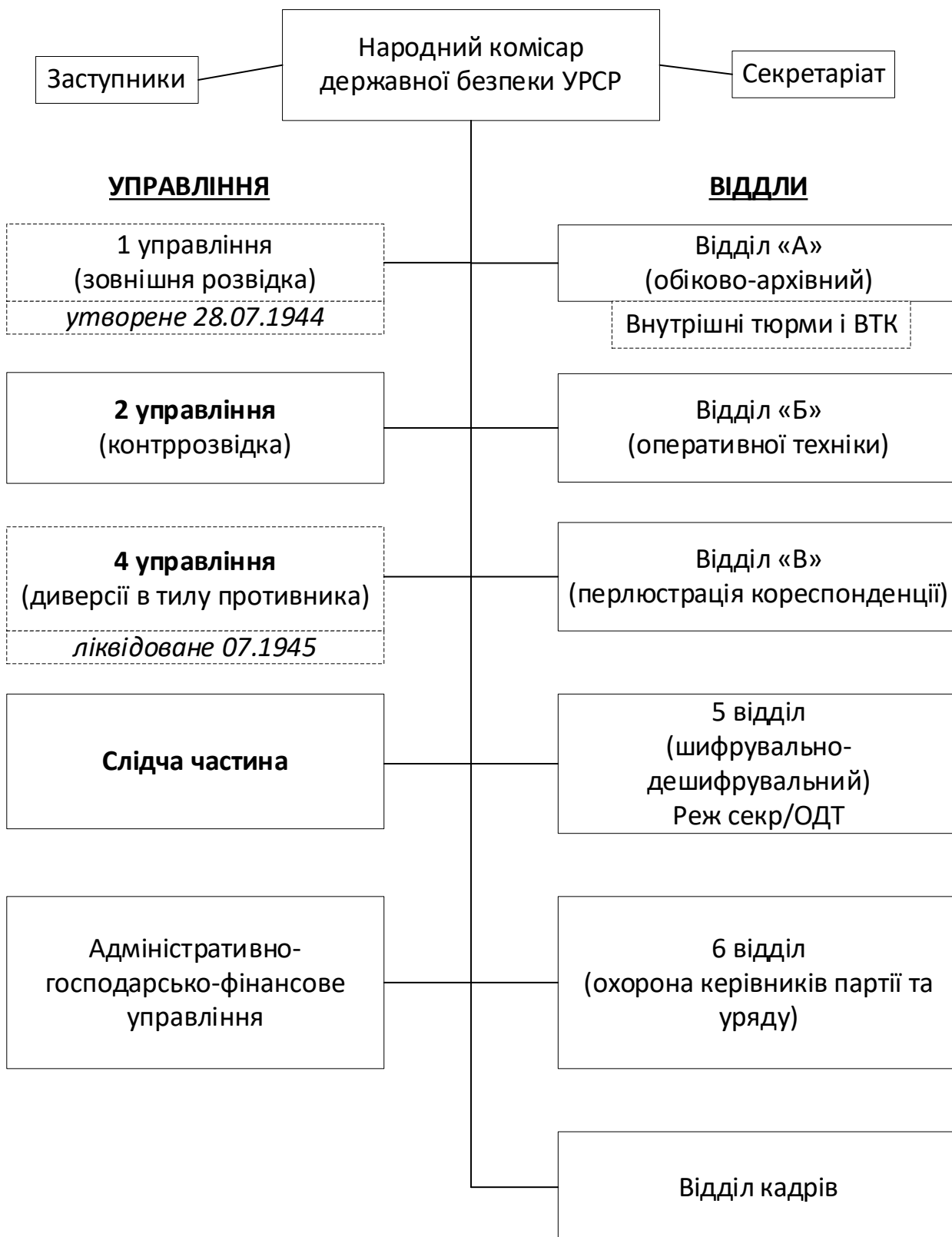
3. Штатний розпис співробітників міських та районних відділів НКДБ Дрогобицької області (станом на 25 квітня 1941 року). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shtatnii-rozpis-spivrobotnikiv-miskikh-upravlin-nkdb-drogobitskoyi-oblasti-stanom-na-25-kvitnia-1941-roku/>

4. Штатний розпис співробітників Управління НКДБ Дрогобицької області (станом на 25 квітня 1941 року). URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shtatnii-rozpis-spivrobotnikiv-upravlinnia-nkvs-drogobitskoyi-oblasti-stanom-na-25-kvitnia-1941-roku/>

5. Рубльова Н.С. ЛЬВІВСЬКИЙ СОБОР 1946 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lvivsky_sobor_1946

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1
СТРУКТУРА АПАРАТУ НКДБ УРСР

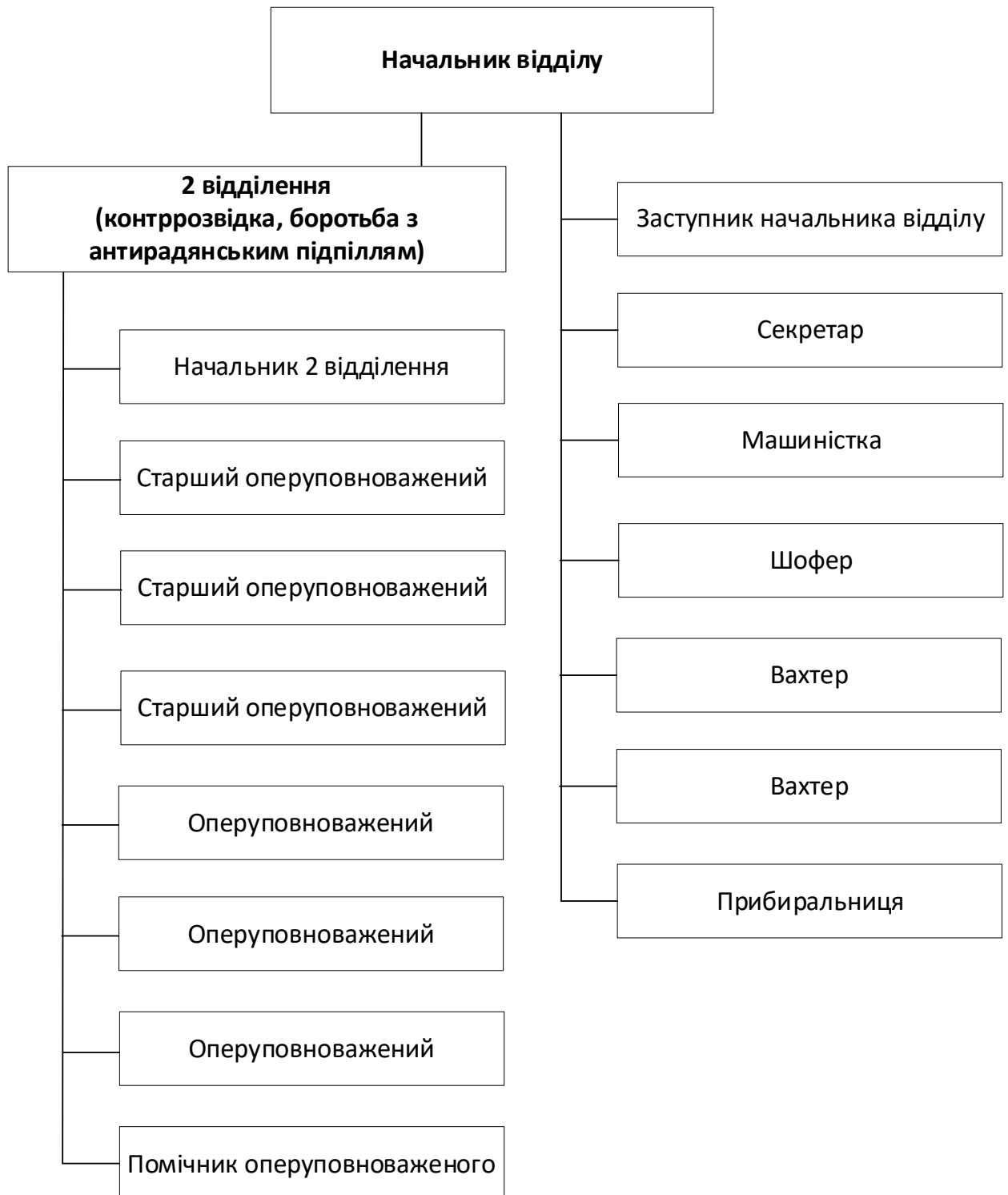

ДОДАТОК 2

СТРУКТУРА ОБЛАСНОГО УПРАВЛІННЯ НКДБ УРСР

ДОДАТОК 3
СТРУКТУРА МІСЬКОГО ВІДДІЛУ НКДБ УРСР¹¹¹

¹¹¹ Москалюк, М., Пирожин, Р. Структура та комплектація міських відділів НКДБ-МДБ в Тернопільській області у 1944–1947 рр. // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького ДПУ імені Івана Франка. Серія Історія, (2020) 4/46, 166–179.

ДОДАТОК 4. НАЧАЛЬНИКИ ОБЛАСНИХ УПРАВЛІНЬ НКДБ західних областей України (1944-1946 р.р.)¹¹²

№	Область	ПІБ	Дата призначення	Звання на момент призначення	Звіди призначений	Досвід першої радянської організації	Дата звільнення Куди призн.	Народження, національність
1	Волинська-1	Мартинов Олександр Миколайович	01.1944	підполковник ДБ 11.2.1943	начальник оперативного відділу на 1-му Українському фронті	Мав. Нач. УНКВС Чернівецької обл.	09.10.1944, розпорядження, з 05.02.1945 нач. УНКДБ по Миколаївській області	1908, сел. Юзівка — 1964, Запоріжжя, росіянин
	Волинська-2	Шестаков Михайло Миколайович	09.10.1944	полковник ДБ 09.10.44	2 упр. НКДБ СРСР	Не мав	15.06.1946, 2 ГУ МГБ СРСР	1909, Нижній Новгород, росіянин
2	Дрогобицька (05.08.1944)	Майструк Володимир Федорович	09.10.1944	полковник ДБ 09.10.44	УНКГБ Дрогобицької обл.	Не мав	09.12.1948	1903, Проскурів, українець
3	Львівська-1	Волошенко Костянтин Ісидорович	22.03.1944	полковник ДБ 14.02.43	До 22.03.1944 начальник УНКГБ Алтайського краю	Не мав	09.10.1944, нач. УНКДБ по Миколаївській області	1905, Пенза — 05.1988, Москва, росіянин
	Львівська-2	Воронін Олександр Іванович	09.10.1944	комісар ДБ 3 рангу 14.02.43,	Начальник УНГДБ Сталінградськ	Не мав	09.12.1948, заст. міністра геології СРСР	1908, Володимирська губ.,

¹¹² Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности: 1941-1954. М. : Междунар. о-во «Мемориал»: Звенья, 2010.

№	Область	ПІБ	Дата призначення	Звання на момент призначення	Звіди призначень	Досвід першої радянської організації	Дата звільнення Куди призн.	Народження, національність
				генерал-лейтенант 09.07.45	ої області			росіянин
4	Рівненська	Цветухін Федір Андрійович	01.1944	підполковник ДБ 11.02.43; полковник ГБ 09.10.44	нач. упр. НКВД–НКГБ УРСР, 11.42–01.44	Мав. начальник 1 спецвідділу НКВС УРСР	05.05.1947	1904, с.Богоявленск Херсон. губ. – 06.1985, Киев), росіянин
5	Станіславська	Михайлов Олексій Никифорович	03.1944	полковник ДБ 14.02.43.	зам. наркома ДБ Узб.РСР 05.07.43—28.01.44	Мав. нач. УНКГБ Станіславської обл. 04.41-07.41	08.1946	1905, Луганськ Катеринославської губ., українець
6	Тернопільська а-1	Майструк Володимир Федорович	01.44 заст. нач., нач. УНКГБ	майор ДБ 11.02.43 підполковник ДБ 29.04.44; полковник ДБ 09.10.44	заст. начальника УНКВД, Київська обл.	Не мав	09.10.1944, нач. УНКДБ по Дрогобицькій області	1903, Проскурів, українець
	Тернопільська а-2	Малінін Леонід Андрійович	09.10.194	Комісар ДБ 14.02.43, генерал-	Начальник УНКДБ Новосибірськ	Не мав	12.1945, 1 управління НКДБ СРСР	1907, Єкатеринбург, росіянин

№	Область	ПІБ	Дата призначення	Звання на момент призначення	Звіди призначень	Досвід першої радянської організації	Дата звільнення Куди призн.	Народження, національність
				майор 09.07.45	ої обл.			
7	Чернівецька	Решетов Микола Антонович	03.44	підполковник; полковник ГБ 09.10.44	Заст.. нач. 4 упр. НКДБ УРСР, Харків, Київ 08.43– 02.44 Нач. ОГ в Костополі, Рівненської обл.	Не мав. Служив у ГУПВ НКВС	02.11.51	1903, с.Сурава Тамбовської губ. – 01.1983, Харків, росіянин
8	Закарпатська	Чередниченко Мойсей Михайлович	05.1945 нач. опергруп и НКДБ по Закарпат. Україні	підполковник ГБ 11.02.43; полковник 07.09.45	заступник начальник УНКДБ по Одеській обл. 04.44-05.45	Не мав	20.02.1946	1905, с.Кобилки Рильського уезда Курської. губ., українець

ДОДАТОК 5. Інформація про нагородження начальників УНКДБ-УНКВС Української РСР 20.10.1944 року¹¹³

Область	Управління НКДБ		Управління НКВС	
	ПІБ начальника	Чим нагороджений	ПІБ начальника	Чим нагороджений

¹¹³ Петров Н.В. Кто руководил органами госбезопасности: 1941-1954. М. : Междунар. о-во «Мемориал»: Звенья, 2010.

1	Волинська	Мартинів Олександр Миколайович	Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня	Яковенко Олександр Михайлович	Орден Богдана Хмельницького 2-го ступеня
2	Дрогобицька	Майструк Володимир Федорович	Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня	Сабуров Олександр Миколайович	Орден Богдана Хмельницького 2-го ступеня
3	Львівська	Волошенко Костянтин Ісидорович	Орден Червоної зірки	Грушко Євген Семенович	Орден Богдана Хмельницького 2-го ступеня
4	Рівненська	Цветухін Федір Андрійович	Орден Червоного прапору	Приходченко Микола Якович	Орден Червоної зірки
5	Станіславська	Михайлов Олексій Никифорович	Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня	Завгородній Михайло Андрійович	Орден Вітчизняної війни 2-го ступеня
6	Тернопільська	Майструк Володимир Федорович	Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня	Сараєв Роман Миколайович	Орден Богдана Хмельницького 2-го ступеня
7	Чернівецька	Решетов Микола Антонович	Орден Червоної зірки	Руденко Михайло Тимофійович	Орден Вітчизняної війни 2-го ступеня
	Разом	Орден Вітчизняної війни 1-го ступеня – 4, Орден Червоної зірки – 2, Орден Червоного прапору – 1.		Орден Богдана Хмельницького 2-го ступеня – 4, Орден Вітчизняної війни 2-го ступеня – 2, Орден Червоної зірки – 1.	